

Сергій ПАВЛЕНКО

**КНЯЗЬ МИХАЙЛО  
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ  
ТА ЙОГО  
ВИКЛИК ОРДІ**

**Чернігів**

**1996**

## **Видання журналу «Сіверянський літопис»**

У книзі-дослідженні С.Павленка «Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді» розповідається про життя і діяльність одного з відомих представників Ольговичів, героїчний вчинок-протест якого мав великий резонанс у другій половині XIII сторіччя серед поневолених монголо-татарами русичів.

Редактор Олена ТКАЧЕНКО

Рецензент Олександр ДОБРИЦЯ

## ВСТУП

Чернігово-Сіверська земля, ослаблена князівськими усобицями, переворотами, у першій половині XIII сторіччя не могла стати надійним монолітом-оплотом у захисті Київської Русі від орд організаційно згуртованого монгольського іга. Нищівний погром, тактика вогню і меча, застосована загарбниками у Чернігові, Києві та інших містах, відкидала у той момент будь-яку думку переможених про реальність згуртування місцевих сил для організації супротиву, збройного протесту поневолювачам. Відчайдушні спроби міських жителів Придесення, Придніпров'я дати рішучу відсіч противникові були жорстоко придушені. Сили ворога, що прийшов зі Сходу, в стократ переважали місцеві збройні формування.

Руїна 40-х років XIII століття настільки була шокуючою, що давала мало надії на скоре визволення від рабства. Песимізму, відчаю, приреченості, що охопили величезні простори оскверненої і сплюндрованої Русі, важко було знайти альтернативу.

«Се уже к 40 лет приближает[ся] томление и мука, и дане тяжкие на ны не пристануть, — писав у 1270-х роках талановитий проповідник, ігумен Києво-Печерського монастиря Серапіон, — (...) и в сласть хлеба своего изъести не можем, и вздыхание наше и печаль сушатъ кости наши».<sup>2</sup>

Князівські керманічі краю залишались перед дилемою: або смерть за непокору, або збережена влада ціною принизливого плазування перед переможцями, або втеча подалі від лиха і обрання життя емігрантів.

Спокуса зберегти свої попередні князівські привілеї, владні функції все ж переважувала. Так, відомий переможець шведів (1240 р.) князь Олександр Невський приборкував мечем вільнолюбний Новгород, який не хотів платити данину монголо-татарам.<sup>3</sup> Його дружинники після захоплення міста новгородцю Олександру та іншим лідерам супротиву відрізали носи, а декому «очи выимаше».<sup>4</sup> У нагороду за слухняність та покірність ординці подарували О.Невському Чернігів, яким він правив через намісника у 1263—1272 роки.<sup>5</sup>

Подія, яка сталася у 1246 році в Золотій Орді, у цьому зв'язку була дещо нетиповою і нечуваною: чернігівський князь Михайло Всеволодович, викликаний у ставку до Батия, відмовився перед зустріччю з ним віддати шану божествам непереможного завойовника,<sup>6</sup> виконати нехристиянський обряд.<sup>7</sup> Цей вчинок без перебільшення слід розцінювати як мужній виклик смерті, поневолювачам, політичний протест загарбнику.

Мученицька загибель чернігівського князя стала для православ'я тієї доби рятівним символом нескореності віри, цементуючої духовної єдності русичів. Монгольське нашествя трактувалося як гірка розплата за усобиці, князівські підступи і чвари, за пролиття невинної крові. Дочка Михайла Всеволодовича Марія у своєму Ростовському літописі «нахождение иноплеменник<sup>a</sup> на землю русьскую» пояснює «гнівом Божиимъ за умножение грѣхов наших».<sup>8</sup>

Незламна ж вірність Богу, повернення до суворого слідування християнським істинам — ось порятунком, шлях до свободи. Тільки при цій безкомпромісній умові можна здолати агресора.<sup>b</sup> Народження такої ідеології пояснює, чому приклад мученицької смерті Михайла Всеволодовича за віру у поневолених ординцями землях здобув більший резонанс, ніж подвиги сміливців, які наважувалися піднімати мечі на монголів. Беззбройний чернігівський князь дав зрозуміти Батієві: є грішні поневолені народи, є тяжка реальність монгольської окупації, але і є над всіма Бог, духовний оберіг — віра, — сили, які не здолати нікому.

750-річна часова віддаленість від цієї неординарної події дозволяє по-різному трактувати життя і наміри Михайла Всеволодовича, ставити під сумнів його вірність релігійним постулатам. Наше дослідження, опираючись на існуючу джерельну базу, видану літературу, не претендує на повну реконструкцію картини діянь святого. Це при будь-чиєму найсерйознішому бажанні зробити неможливо. Бо ж численні житія, сказання, літописні згадки

---

<sup>a</sup> Прихід іноземців.

<sup>b</sup> У 1262 р. в Ростові, де княжили онук Михайла Всеволодовича Борис та його дочка — Марія Михайлівна розпочалось протимонгольське повстання, яке перекинулось на Ярослав, Суздаль, Володимир, Устюг. А.Насонов припускає, що організатором боротьби став Ростов.

про нього грішать як суб'єктивістськими оцінками, художнім вимислом літописців, так й існуючими церковними канонами написання подібних документальних творів.

І все ж версія розуміння Михайла Всеволодовича як символу народженої у XIII столітті ідеології спасіння поневоленого краю має право на свої докази, аргументи. Спробуємо їх викласти у наступних розділах.

### З РОДУ ОЛЬГОВИЧІВ

У 1179 році, як повідомляє літопис, «привів Святослав [Всеволодович] за Всеволода, за середнього сина, жону з Ляхів, [Марію] Казимірівну, у Філіппів піст».<sup>a1</sup>

Шлюб між чернігівським князем Всеволодом Святославовичем Чермним (Рудим) і донькою великого князя польського Казиміра II Справедливого Марії — Анастасії продовжив рід Ольговичів.

За В.Татіщевим син Михайло у них народився у 1179 році,<sup>2</sup> бо цього ж року княгиня занедужала і постриглася у черниці. М.Карамзін, пишучи в «Історії держави Російської» про сина Святослава Всеволода Чермного, одруженого «на доньці Казимировій Марії (скоро померлій інокінею в Київському, нею заснованому монастирі Св. Кирила)», у примітках слушно сумнівається в літописних повідомленнях: «І так ця княгиня в один рік і вийшла заміж, і прийняла Схиму, і збудувала кам'яну церкву?».<sup>3</sup> Відповідь на цей парадокс дає розвідка відомого українського історика М.Максимовича про заснування київської церкви св. Кирила. Він спростовує численні плутані літописні повідомлення про раптову смерть матері Михайла Всеволодовича. Насправді у 1179 році померла засновниця Кирилівської церкви і монастиря княгиня Марія Мстиславівна, дружина Всеволода Ольговича, дочка Мстислава великого, внука Володимира Мономаха.<sup>4</sup>

Дослідник Г.Власьєв зробив припущення, що Михайло Всеволодович народився наприкінці XII століття, близько 1196 року.<sup>5</sup> На нашу думку, ця подія відбулась значно раніше — орієнтовно у кінці 1180-х років.

Син Михайло був уже другою або й третьою дитиною у молодій сім'ї. Дату його народження визначаємо гіпотетично. Князі, як правило, тоді одружувалися в 15—17 літ, їхніми нареченими ставали 13—14-літні князівни.<sup>6</sup>

---

<sup>a</sup> Тут і далі тексти «Літопису руського» цитуються у перекладі українською мовою; інші літописні джерела подаються згідно з оригіналом.

Михайло взяв шлюб з Оленою,<sup>a7</sup> дочкою<sup>8</sup> галицько-волинського князя Романа Мстиславовича. Сталася ця подія, за нашими висновками, десь у 1204—1205 році. Адже саме у 1204 році княжий стіл у Чернігові зайняв<sup>9</sup> його батько Всеволод Чермний, і тоді йому було вигідно заради князівської дипломатії породичатися з впливовим недавнім ворогом — Романом Мстиславовичем, з яким велись переговори про мир.<sup>10</sup> Невдовзі ситуація різко змінилась. Адже Роман Мстиславович 19 червня 1205 року загинув у бою з поляками.<sup>11</sup> Якщо припустити, що у той час княжичу Михайлу було 16—17 років, то він народився відповідно у 1188—1189 роках. На це вказує і друга важлива деталь — батько у 1206 році посадив його княжити у Переяславі. Згаданий впливовий князівський стіл Всеволод Чермний не міг би доручити княжичу віком 10—11 років, бо не мав у тій захопленій землі надійної підтримки.

На перший погляд, народження у 1212<sup>12</sup> році у сім'ї князя Михайла Феодулії, орієнтовно у 1213 році<sup>13</sup> Марії, потім синів Ростислава (1223<sup>14</sup>), Юрія (1227?<sup>15</sup>) та Мстислава, Симеона, Романа<sup>b</sup> підтверджує припущення згаданого раніше дослідника Г.Власьєва про дати народження святого у середині 1190-х років. У зв'язку з цим слід врахувати і таку обставину: у житті про черницю Єфросинію Суздальську (тобто про дочку Михайла Всеволодовича Феодулію, яка пішла у монастир) йдеться про те, що довго у князя Михайла «супруга бе неплоды»,<sup>16</sup> і тому перша донька з'явилася на світ лише після поїздки подружжя на поклін до святинь Києво-Печерської лаври.

Таким чином найбільш вірогідною датою народження Михайла Всеволодовича слід вважати 1188—1189 роки.

Молодий княжич виховувався у родині, яка претендувала на провідну роль серед князів. Ці претензії не були безпідставними. Родовід Михайла Всеволодовича йшов у глиб аж до князювання Ігоря:

батько — Всеволод-Данило Чермний (+1212)

дід — Святослав-Михайло (+1194)

прадід — Всеволод-Кирило (+1146)

---

<sup>a</sup> Сестра Данила Галицького

<sup>b</sup> Роки народження невідомі.

прапрадід — Олег-Михайло Гориславич (+1115)  
прапрапрадід — Святослав-Миколай (1027—1076)  
прапрапрапрадід — Ярослав Мудрий (977—1054)  
прапрапрапрапрадід — Володимир Великий (4-1015)  
прапрапрапрапрапрадід — Святослав (942—972)  
прапрапрапрапрапрапрадід — Ігор (875—945).<sup>17</sup>

Після Ярослава Мудрого предки Михайла Всеволодовича були у загальному підсумку більше 30 років великими князями київськими. Найбільше з них княжив у Києві його дід — Святослав Всеволодович (15) 16/XI. 1154—8.XII.1154, 6.IX.1173—18(19).XII. 1173, II—III. 1174, VII.1176, VIII.1176 — осінь 1180, літо 1181 — (27) .VII.1194).<sup>18</sup>

Був він, як повідомляє літопис, «мудрим», додержував заповідей Божих, і чистоту тілесну пильнував, і чернецтво та святенство любив, і вбогим помагав».<sup>19</sup>

У 1204 році після смерті Олега Святославича<sup>20</sup> великим чернігівським князем став його рідний брат — Всеволод Чермний. Він як представник родової лінії Ольговичів повів енергійну боротьбу з сімейним кланом нащадків Мономаха за відновлення справедливого дисбалансу влади на руських теренах. Якраз на той час він знову порушився. Чому? Конфліктні ситуації, внутрішні війни княжої доби слід оцінювати передусім з точки зору установлених звичаєвих правил середньовічної Русі. За ними, зазначає М.Карамзін, «не син, але брат померлого Государя чи старший в роді повинен бути його наступником. Мономах, переконаний народом владарювати в столиці після кончини Святополка — Михайла, порушив цей звичай, а оскільки родоначальник Володарів Чернігівських був старішим Всеволода I, то вони в синах і внуках Мономахових ненавиділи крадіїв Великокняжого достоїнства і воювали з ними».<sup>21</sup>

Ольговичі суворо дотримуються прадавнього закону. У них найвищі ключові посади після смерті того чи іншого князя або їх добровільної відмови від столу передаються згідно з чергою старшим родичам. Так, у Чернігові довго княжив Ярослав Всеволодович (1177—1198) (брат великого київського князя



Святослава). Після його смерті звільнене місце зайняв найстаріший новгород-сіверський князь Ігор Святославович (двоюрідний брат згаданого вище Святослава). У 1202 році він помирає і княжа влада у Чернігові переходить синам померлого київського князя Святослава. Спочатку керманічем стає найстарший син Олег Святославович. За ним йдуть Всеволод Святославович (1204), Гліб Святославович (1215—1219) і Мстислав Святославович (1219 — 1224).

У Києві до 1194 р. правив представник Ольговичів — дід Михайла Всеволодовича Святослав-Михайло Всеволодович. Помираючи, він покликав у Київ княжити не свого старшого сина, а Рюрика Ростиславича, одного, як останній себе нарек, з «найстаріших з усіх в Руській землі».<sup>22</sup> Хоча він був і представником родової лінії Мономаховичів, але це відповідало правничим вимогам передачі княжого столу.

Наступного року до нового київського володаря прийшли посли від Всеволода Юрійовича, князя суздальського. Вони передали йому усне послання свого патрона: «Ви есте нарекли мене у своїм племені, у Володимировім, старшим. А нині ти сів єси в Києві і мені частки не виділив єси в Руській землі, а роздав єси іншим, молодшим братам своїм. Навіть частки мені в нім нема, а як тобі — то й Київ, і Руська область. Тож кому ти єси в ній частку дав, то з тим же її і гляди, і стережи. Але як ти її з ним удержиш, то я те побачу, бо мені без надоби».<sup>23</sup>

Великий київський князь Рюрик Ростиславич змушений був вступати в переговори з зятем Романом Мстиславовичем, аби той віддав раніше надані йому землі для Всеволода. Проблему невдовзі розв'язали мирним шляхом. Роман Мстиславович уступив суздальському князю Торчський, Корсунь, Богуславль, Треполь, Канів. Яке ж було його здивування, коли Всеволод наділив Торчським сина Рюрика Ростиславича, Ростислава Рюриковича.

Такий хід Роман Мстиславович розцінив як корисливу і підступну змову київського і суздальського князів, в результаті якої він втратив значні землі. Невдалий перерозподіл київських теренів з далекого Суздаля породив нове

вогнище протистояння. Роман Мстиславович звертається «до Ольговичів і підбиває їх на Київ і на все Володимирове плем'я».<sup>24</sup>

Головні Мономаховичі невдовзі надіслали в Чернігів Ярославу Всеволодовичу послання: «Цілуй нам хреста усім з усім своїм браттям, що ви не будете домагатися отчини нашої, Києва і Смоленська, од нас, ні од наших дітей, ані од усього нашого Володимирівського племені».<sup>25</sup>

Звернення викликало обурення в стані Ольговичів. У відповідь Всеволоду, найстаршому з Мономаховичів, вони заявили: «Адже ти нам призначив еси Київ, щоби нам його держати під тобою і під сватом твоїм Рюриком, і ми на тім стоїмо. Якщо ж ти нам велиш лишитися його назавжди, то ми есмо не угри, ні ляхи, а одного діда есмо внуки. За вашого живоття ми не домагаємося його, а от по вас — кому його Бог дасть».<sup>26</sup>

Це означало, що Ольговичі визнавали за собою теж право володіти Києвом згідно з існуючим принципом старшинства. Вони зобов'язувались його чітко виконувати, але при умові дотримання протилежною стороною мирного нейтралітету.

На жаль, він постійно далі порушувався. З 1201 року по серпень 1206 року влада у Києві вісім разів змінюється на користь тих чи інших претендентів роду Мономаховичів в основному не за прадавнім звичаєм, а силоміць в результаті усобиць, сили княжих дружин. У цій боротьбі учасники змагань з вигодою для себе використовують ті чи інші інтереси Ольговичів. Ми їх бачимо то на боці Романа Мстиславовича, то на боці Рюрика Ростиславовича. Врешті-решт після цих усобиць чернігівський князь Всеволод Святославич Чермний й собі у середині серпня 1206 року захоплює київський стіл. На перший погляд, він виганяє Рюрика Ростиславовича з Києва, грубо порушуючи принципи старшинства. Однак це не зовсім так.<sup>27</sup> Рюрик всьоме приходить княжити у Київ без дозволу старшого суздальського князя Всеволода Юрійовича, який посадив на київський стіл його сина і свого зятя, Ростислава Рюриковича.<sup>28</sup>

Отже, скинувши свого сина, Рюрик став утримувати Київ незаконно, без дозволу Суздаля.

Всеволод Чермний вирішив припинити всі ці чвари Мономаховичів, вакханалію в Руській землі силою Ольговичів. Стосунки між двома могутніми родами набули в той момент конфронтаційного характеру, забарвлені неодноразово кров'ю. Таким чином на передній план виступило право сили. Скидаючи незаконну владу Рюрика, Всеволод Чермний разом з тим утверджував справедливі претензії на київській стіл Ольговичів, які у своїй більшості, за висновком дослідника Р.Зотова, були «без сумніву, старші Мономаховичів, і добре знали і пам'ятали свою старшість».

## Розділ II

### СПРАВЕДЛИВИЙ КНЯЗЬ

Сіверські князі Ольговичі, діючи об'єднано у 1206 році, перед взяттям Києва, поширюють свою владу у далекому Галичі, Звенигороді, у яких фактичне правління належало боярам.

Захоплення віддалених регіонів не було випадковим. «Якщо Ольговичі діяли так, а не інакше, — пояснює їх дії Р.Зотов, — то думаємо, саме тому, що вони керувались визначеними поняттями про родову старшість».<sup>1</sup>

У цьому разі йшлося про фронтальне послаблення Мономаховичів, витіснення їх на північ.

Успіхи Ольговичів у 1206 році покликали до діла молодого княжича Михайла Всеволодовича. Зайнявши Київ, його батько надсилає у Переяслав, сину суздальського князя Ярославу вимогу: «Йди з Переяслава до отця свого в Суздаль, а Галича не добивайся! А якщо добром не підеш, так я іду на тебе!».<sup>2</sup>

У Переяслав був направлений княжити Михайло Всеволодович. Але він там утримався недовго — близько року. Рюрик Ростиславович, захопивши Київ, посадив у Переяславі свого сина Володимира.<sup>3</sup>

Подалі, аж до 1223 року, життєвий шлях князя Михайла невідомий. Маємо лише житійні повідомлення про велику увагу молодого батька вихованню дітей. Перша дочка Феодолія, як, очевидно, і Марія, у свій час отримали досить серйозну середню освіту. Князь Михайло піклувався про ретельне вивчення ними релігійної літератури, його боярин Феодор навчав князівен філософії.<sup>4</sup>

Вони знали твори Платона, Арістотеля, Гомера, Есхіла, Вергілія<sup>5</sup> та інших зарубіжних авторів. Сестри також штудіювали риторику та граматику. На Заході тоді ознакою доброго виховання жінки високого становища вважалося не тільки ретельне вивчення нею літератури, а й вміння складати вірші, оповідання. Очевидно, ця мода дійшла й до Чернігова. Щоправда, на Русі достойнішим заняттям для княжих вихованців було переписування і перечитування божих книг, житій. Складання їх оцінювалося як подвиг.<sup>6</sup>

Духовні отці заохочували письменний люд у такий спосіб шукати спасіння — очищення душі. Найулюбленішим твором Марії Михайлівни стало житіє про невинно забитих Бориса та Гліба. Розповіді настоятеля Борисо-Глібського монастиря Іоанна, який був духовним патроном княжої сім'ї, про мучеників міцно запали у душі юної княжни. На їх честь вона пізніше назвала своїх синів. Стилістика житія про святих у деяких деталях проглядається і у її житійних творах.

Високий освітній рівень Михайла Всеволодовича, який після Переяслава до 1223 року ніде не княжив і мав достатньо часу для самовдосконалення, позитивно вплинув на зростання авторитету «запасника». У тридцятирічному віці князь вже мав досить впливові позиції серед існуючих князів. Так, коли у Києві зібралася рада керманичів Русі щодо відбиття нашествия монголів, то у ній бере участь і Михайло Всеволодович. Літописець причому зазначає про велике зібрання князів. Але поіменно називає старійшин — Мстислава Романовича (київського князя), Мстислава Святославовича (козелецький і чернігівський князь), Мстислава Мстиславовича Удатного (галицький князь) та «молодих князів» — Данила Романовича, Михайла Всеволодовича, Всеволода Мстиславовича.<sup>7</sup>

У битві на Калці загинуло багато князів, в тому числі й чернігівський — Мстислав Святославович. Залишки війська з Чернігова врятувались з Михайлом Всеволодовичем.<sup>8</sup> За звичаєм старшинства він посідає на чернігівському столі.

Події 1225 року у Новгороді, де діяла активно антисуздалська партія, змусили чернігівського князя з дружиною вирушити в далеку дорогу для примирення ворогуючих сторін. Чернігівці мали допомогти великому князеві Юрієві, який був одружений на сестрі<sup>9</sup> Михайла Всеволодовича Агафії, приборкати непокірних і свавільних новгородських чиновників-заподіїв, які вигнали з міста його малолітнього сина Всеволода.

Князь-старійшина на Русі, прийшовши з Суздаля з військом, однак, зіткнувся з жорстким опором бунтівників. Новгород вирішив дати відсіч Мономаховичам. Юрій змушений був відступитися від своїх попередніх вимог,

а у місто запросили правити Михайла Всеволодовича.<sup>10</sup> Новгородці і раніше, коли у них починались заворушення-протести, робили ставку на князів Чернігова. Їх надії на чернігівську справедливість не були безпідставними. Князь втихомирив бунтівників, потурбувався про повернення суздальським володарем конфіскованого у них майна. Його християнська доброзичливість, уміння владнати справи на краще припали до душі місцевим жителям. «Вся область наша, — зазначав новгородський літописець, — благославляла свій вибір, не відчуваючи ніякої скрути».<sup>7</sup>

Однак Михайло, незважаючи на такий успіх, не залишився княжити у Новгороді. Очевидно, це було умовою переговорів з суздальським князем Юрієм.

«Не хошу у вас княжити, — сказав він новгородчанам, — иду к Чернигову, и гость ко мне пускайте. Ако земля ваша тако и земля моя».<sup>13</sup> Інакшими словами, князь запропонував своє сприяння у зміцненні дружби, торгівлі між віддаленими краями.

Невдовзі у Новгороді став правити Ярослав Всеволодович, брат великого князя Юрія. Тим часом у відсутність Михайла Всеволодовича у Чернігові з'явився ще один претендент на княжий стіл. У 1226 році це місце зайняв курський князь Олег-Георгій Святославович.<sup>14</sup> М.Грушевський вважає, що Михайло Всеволодович сів на «чернігівський стіл, поминувши свого стрія Олега Ігоровича,<sup>a</sup> кн. курського, і з сього вийшла між ними війна».<sup>15</sup> Насправді ж курський князь Олег не був стрієм, тобто дядьком князю Михайлу. Це видно з родоводу руських князів.<sup>16</sup> За родовою ієрархією Михайло Всеволодович був старшим Олега Святославовича, сина Святослава Ігоровича.<sup>17</sup> Таким чином князь Михайло справедливо боровся за відновлення свого права.

На підтримку «втихомирювачу» Новгорода рушили сили великого суздальського князя Юрія,<sup>18</sup> якому Михайло Всеволодович мирно і без ніяких претензій повернув у власність значне місто. Вирішив допомогти князю і його тодішній союзник Володимир Рюрикович, який княжив у Києві. Він направив на Сіверщину митрополита Кирила, який без військ «сотвори мир меж ими»,<sup>19</sup>

---

<sup>a</sup> Правильно Святославович.

тобто між Михайлом та Олегом. Останній був переконаний ним у своїй неправоті.

Становище Михаїла Всеволодовича значно зміцніло після видання дочки Марії заміж за племінника впливового володимиро-суздальського князя Юрія — Василька.

Князь Василько запізнився на битву на Калці і про катастрофу руського війська дізнався у Чернігові. Тут він, мабуть, і познайомився з донькою Михаїла Всеволодовича.

Згодом великий князь Юрій Всеволодович послав вісімнадцятирічного юнака знайти собі дружину або в Смоленську, або в Чернігові, або в інших містах.<sup>21</sup>

Свій вибір юнак зробив у головному місті на Десні. У Чернігові відбулося вінчання молодих 10 січня 1227 року.<sup>22</sup> Кільканадцять днів цю подію святкували чернігівські, ростовські та володимирські бояри. Лише 12 лютого Василько Костянтинович з Марією відправились у Ростов.

Тимчасове затишшя на Русі порушується після смерті у 1228 році Мстислава Мстиславовича Удатного. Данило Галицький, зміцнюючи свою владу, оволодів Пониззям,<sup>23</sup> потіснивши пінських князів. Його войовнича демонстрація сили викликала негативну реакцію серед інших керманічів прилеглих і віддалених регіонів. Так чи інакше ці дії зачепили родові, династійні і т.п. інтереси. Загрозу від молодого князя відчув і київський князь Володимир Рюрикович. Батька останнього у свій час постриг у ченці батько Данила, а тому, як сповіщає літопис, «була в нього боязнь велика в серці його».<sup>24</sup> Володимир Рюрикович організовує протидію розширенню впливу молодого князя. У свої союзники він залучає половецького хана Котяна, а також впливового чернігівського князя Михаїла. Об'єднані війська прийшли до Каменця. Під орудою Михаїла Всеволодовича були усі князі Чернігово-Сіверщини.<sup>25</sup> Він послав парламентарів у Галич, де княжив угорський князь Андрій і уклав з ним угоду про нейтралітет.<sup>26</sup>

Хитрістю, удаючи, ніби «хоче мир із ними вчинити»,<sup>27</sup> Данило водночас шукав підмоги у поляків і підмовив через посла Павла хана Котяна не брати



участь з своїм військом в операції київського князя: «Отче! Одверни війну сю, помирись зо мною».<sup>28</sup>

І, здавалося б, з щойно безпорадної ситуації він виходить переможцем: половці погодились на цю пропозицію — пограбувавши галицькі землі, повернулись додому.

Озброєні загони київського та чернігівського князя, позбувшись впливового партнера, в результаті цієї тактики Данила самі опинились під загрозою або оточення, або знищення — супротив прибулих поспішало виступити численне військо польських володарів. Відступаючи під Києвом вирішили замиритися<sup>29</sup> з тим, кого мали намір поставити на належне йому місце. Вести бойові дії з кількісно, може й, рівноправним супротивником не входило в їхні плани — сутичка могла ослабити і свої, і ворожі сили на користь третьої сторони.

Тим часом Михайла Всеволодовича знову кличе влаштувати проблеми бунтуючий Новгород. Неврожайний рік, проливні дощі, які не міг своїм молінням зупинити новгородський архієпископ Арсеній, призвели до невдоволення проти нього<sup>30</sup> тисяцького та інших керівних чиновників. Віче їх, мало не вбивши, вигнало. А ще перед цим опозиція примусила покинути місто князя Ярослава, який оселився у Переяславі Заліському. Залишені у Новгороді, під наглядом двох бояр, два малолітні його сини Федір і Олександр під час нового заворушення втекли до батька.

Посли від віче до Ярослава вимагали його негайного повернення і вжиття рішучих заходів: відміни церковного податку, заборони княжим суддям їздити по князівству, дотримуватись давніх вольностей Новгорода.<sup>31</sup> «Або, — говорили вони йому, — наші зв'язки з тобою навіки розриваються».<sup>32</sup> Невдовзі віче, невдоволене пасивною позицією Ярослава, посилає у Чернігів послів до Михайла Всеволодовича як до найсправедливішого князя, який їм сподобався при короткочасному правлінні.

«В лето 6737,<sup>a</sup> — повідомляє Новгородський літопис, — приде княз Михаил из Цернигова в Новгород по велице дни Фомине нед: исходяче, и ради

---

<sup>a</sup> 1229 рік.



быша Новгородци своему хотенію, и целова Крест на всей воли Новгородстей, и на всех грамотах Ярославлих<sup>a</sup>». <sup>33</sup> Михайло Всеволодович дав свободу смердам на п'ять років, позбавив данини поселян, які втекли на чужу землю, а тим, хто «зде живет», постановив платити ту ж данину, як і при попередніх князях. <sup>b</sup>

Позитивною рисою чернігівського князя була його послідовна вірність кодексу християнських заповідей: у Новгороді ним не дозволяється розправа над прихильниками Ярослава. Натомість ненависних бояр, чиновників жителі карають досить своєрідно — змушують власним коштом збудувати новий Волхівський міст, який знесла повінь. <sup>35</sup>

Побожного Михайла Всеволодовича не влаштувала релігійна ситуація, яка склалася у місті. «Се у вас нету владыки, — заявив він міщанам, — а нелепо быти граду сему без владыце». <sup>36</sup> Новгородці запропонували три кандидатури: ченця Спиридона, єпископа Володимирського і Волинського Осафа<sup>c</sup> і грека, «кого даст митрополит». <sup>37</sup> Князь вирішив довіритися вибору жеребкуванням — «да который Бог даст нам». <sup>38</sup> Малолітній княжич Ростислав вказав на жереб — прізвище Спиридона, диякона-ченця Георгієвського монастиря.

Голова новгородського духовенства, однак, після цієї процедури ще не міг стати владикою: 17 грудня він поїхав у Київ, а повернувся з нього у травні 1230 року. Він висвячений був у сан священника у сиропустну неділю, а на другу неділю посту — в сан архієпископа. <sup>39</sup>

Незважаючи на прихильність новгородців, Михайло Всеволодович все ж своїм головним містом вважає Чернігів, куди він невдовзі і повертається. «Дай Бог исправити правда Новгородская», <sup>40</sup> — сказав він при від'їзді. Тобто своєю головною місією чернігівський князь вважав повернення міщанам тих норм життя, яких вони бажали. І саме від них вже залежало дотримання здобутого права. Адже залишений ним у Новгороді п'ятирічний син Ростислав представляв його владу лише номінально.

---

<sup>a</sup> Ярослава Мудрого.

<sup>b</sup> Мабуть, при князю Ярославу данина була високою.

<sup>c</sup> Мабуть Іосафа.

У Чернігів з князем Михайлом поїхали впливові новгородці Богуслав Гориславич, Сбислав Якункович, Домаш Твердиславич, Михайло Микифорович, Михайло Прикупов та син посадника Гліб.<sup>41</sup> Таким чином, очевидно, гарантувалося життя Ростислава Михайловича.

У 1230 році Михайло Всеволодович провідує залишеного сина. Відбувається постриг Ростислава у Софіївському соборі. Цю церемонію виконав щойно висвячений архієпископ Спиридон.<sup>42</sup> Після церковного благословення Ростислав Михайлович офіційно був посаджений «на стол».<sup>43</sup> Батько знову повернувся до Чернігова.

Тим часом у Новгороді починає бунтувати партія попереднього князя: посадський Водовик жорстоко придушує виступи бажаючих повернути попередню владу та свої привілеї. На жаль, неврожайний рік не сприяє подальшому мирному життю в Новгороді. У ньому швидко зростають ціни на хліб, починається голод, а за ним страшний мор. Хвороби і безхліб'я призвели до одночасної загибелі 3030 новгородчан.<sup>44</sup>

Сподівання міщан на приїзд чернігівського князя і у зв'язку з цим полегшення їх стану не справились. Михайло Всеволодович, виконуючи волю новгородців, послав послів до Ярослава, аби той мирно повернув Новгороду Волок. Ярослав Всеволодович же замість відповіді затримав послів. Він був готовий розпочати війну за Новгород. Це не входило в плани Михайла Всеволодовича. Він вирішив за краще замиритися. Того вимагав принцип родового старшинства. Новгородська демократія, яка покликала до себе князя з Чернігова, була законною доти, доки вигнана сторона погоджувалась з поразкою, присудом віча. Але водночас обранець новгородців вступав у конфлікт з традиційними династичними звичаями. Він займав не свій «стіл». Це типове протиріччя того часу Михайло Всеволодович вирішив на засадах свого розуміння честі.

Незабаром до великого суздальського князя Юрія, якого слухався Ярослав, було споряджене посольство від головного союзника Михайла Всеволодовича, київського князя Володимира Рюриковича. Серед послів

головними були митрополит Кирило, єпископ Чернігівський Порфир. Вони й повернулись додому з мировою грамотою.<sup>45</sup>

Новгородці боляче зустріли цю подію, від якої, здавалося б, не програв ніхто: адже від князівських усобиць найперше страждає простий люд. Мир між Ярославом і Михайлом Всеволодовичем вони потрактували як зраду їхніх інтересів, відступ від попередніх домовленостей. Новгородці поважали впливову силу, порядок, спокій. Все це вони могли відчутти при короткочасному правлінні Михайла Всеволодовича. Номінальне князювання ж його малолітнього сина, голод, нерозв'язання багатьох значущих внутрішньоміських та навколоновгородських проблем підірвали у них віру у всесильність далекого Чернігова.

Новгородська низова демократія попросила Ростислава покинути місто, водночас відбулись вибори нового посадника і тисяцького. Переможна «чернігівська» партія чиновництва та боярства зазнала звичного для Новгорода побиття, приниження і грабунку.<sup>46</sup> Значна їх частина на чолі з скинутим посадником Водовиком перебралася до Чернігова, що дуже занепокоїло переможців, які повернули раніше видвореного Ярослава.<sup>a</sup> Згуртована новгородська колонія вигнанців і втікачів від голоду,<sup>b</sup> оселившись на Придесенні, перетворилась у потенційне вогнище небезпеки. Будь-яке коливання амплітуди новгородських настроїв у бік від Ярослава вона могла використати на свою користь. Восени 1231 року Чернігово-Сіверщина тому не випадково зазнає нападу з півночі. «Ходи Ярослав ратію на Церниговскую волость с Новгородци, — повідомляє літопис, — и с всею властью своею на Міхаила, и пожьже Шереньск, и стояв под Мосалском и вспятися вспять, истратив обилия много».<sup>47</sup>

---

<sup>a</sup> Ярослав поклявся вічу діяти згідно з прадавнім новгородським законом, але знову ж таки не наважився жити у Новгороді більше двох тижнів і залишив тут княжити синів — Федора та Олександра.

<sup>b</sup> Після Ростислава, за М.Карамзіним, померло від голоду 42 тисячі новгородців.

Невдалий похід, все ж певною мірою налякав новгородських вигнанців. Вони шукали прихистку і в інших місцях, зокрема Пскові. Опозиціонери, незважаючи на розпорошеність сил, намагалися і здала впливати на події в Новгороді. Вони загітували зайняти новгородський стіл Святослава Трубчевського. Та і ця чергова спроба вигнанців зазнала поразки.

Кількарічній конфронтації, підозрам у підступній політиці (через суперечності, нестихаючу боротьбу новгородських партій) ворогуючі князі вирішили покласти край у 1233 році шлюбом дітей. У Ярослава був п'ятнадцятирічний син Федір, у Михайла Чернігівського — дочка Феодулія, якій виповнився 21 рік. Весілля, на яке з'їхалися миритися-пирувати князі, всупереч їх волі перетворилося в трагедію.

«Преставився князь Федор... — повідомляє скупі літопис, — и кто не пожалует сего? Свадьба пристроена бе, меды посычены, невеста приведена, а князя позвани. И бысть в веселия место плач и сетование».<sup>48</sup>

У скупих літописних рядках не знаходимо роз'яснення, чому раптово помер син Ярослава. Контекст же подій вказує на навмисне його вбивство шляхом отруєння. У розладі шлюбу, подальшій ворожнечі між Ярославом та Михайлом Чернігівським були насамперед зацікавлені новгородці-вигнанці. Родичання і примирення князів позбавляло їх останньої надії повернутися з успіхом в Новгород після всіх поразок і неприємностей. Фактично вони ставали нікому не потрібними. Потрапивши у глухий кут безвиході, вони, на нашу думку, наважилися на зухвалу і підступну дію.

Всупереч бажанню противників замирення князів смерть Федора в якійсь мірі реабілітувала в очах Ярослава Михайла Всеволодовича. Адже останній, незважаючи на постійні мирні заяви, не безпідставно підозрювався у підбурюванні новгородської партії, лихих користолубних задумах. Насправді ж, як показав сумний інцидент з розладом шлюбу їх дітей, ініціатором протистояння, його збереження була інша сила.

Дочка Михайла Всеволодовича Феодулія після трагічної смерті нареченого постриглася в черниці під іменем Євфросинії.<sup>49</sup> У Суздальському монастирі вона «изцелеваше многи»<sup>50</sup> хворих, вела суворий подвижницький

спосіб життя і, за словами автора житія про неї, «всех російских постниц»<sup>51</sup> перевершила. Високий рівень знань допоміг їй швидко завоювати авторитет серед черниць і очолити їх колектив.

«Нигде же бо не белши таков монастырь по всей Россіи великой, — зазначав про її діяння агіограф, — ни устрои благочиніе и от трудов покой черноризицам, ни таких изрядных, ни трудоположных, иже в посте просіявших черноризниц обретесе».<sup>52</sup>

Єфросинія<sup>a</sup> Суздальська проголошена церквою святою.<sup>53</sup>

---

<sup>a</sup> Померла у 1250 році.

### Розділ III

## ВОЛОДАР КИЄВА, ГАЛИЧА Й ЧЕРНІГОВА

Узимку 1232/33 років Михайло Всеволодович зібрався у похід на недавнього союзника і надійного посередника у мирних переговорах з Олегом Курським, Ярославом Всеволодовичем — Володимира Рюриковича, що займав з червня 1223 року київський стіл. Ще весною 1231 року між ними були досить-таки дружні стосунки. Тоді князі, як повідомляє «Лаврентіївський літопис», разом пирували у Києві на посвяті ростовського єпископа: «Бяхуть же в то время инии князи русьстии на соньме в Кыєв: Михаил князь черниговьськый, и сын его Ростислав, Мстиславич Мстислав, Ярослав, Изяслав и Ростислав Борисович, и инии мнози князи, иже беша в святей Софьи на священье Кирилово, и праздноваша светлый он празник и святей Софьи, и еша и пиша того дни в монастыри святыя Богородица Печерския много множество людей преизлиха зело, ихже не бе мощи исчести».<sup>1</sup>

Мотиви виникнення суперечностей між князями літописи не повідомляють. Гіпотетично прояснити різку зміну у взаємовідносинах між Черніговом та Києвом можна кількома причинами.

Перша з них. Каральний похід восени 1231 року проти Михайла Чернігівського як князя, що дав прихисток опальним новгородцям, був не тільки справою Ярослава Всеволодовича, а й всіх Мономаховичів. Є, зокрема, відомості, що Чернігово-Сіверщину тривожив у 1232 році і великий князь суздальський Юрій.<sup>2</sup> Отже, цілком ймовірно, що за його проханням київський князь Володимир Рюрикович як один з Мономаховичів виконував ті чи інші тактичні завдання на Сіверщині, і таким чином викликав у Чернігова неприязнь, образу.

Друга причина. Володимир Рюрикович, всупереч інтересам і стратегії Михайла Всеволодовича, помирився з недавнім їх спільним ворогом, Данилом Галицьким. Не випадково при виникненні загрози з Чернігова київський князь послав гінця до Данила з посланням: «Іде на мене Михайло. Поможи-но мені, брате!».<sup>3</sup>

Під 1234 роком у літописі руському є такий запис: «Коли ж Володимир (Рюрикович) перебував у Києві (на княжінні), прислав він сина свого Ростислава в Галич, і (Данило) зав'язав із ним (Володимиром), братство і приязнь велику».<sup>4</sup>

Третя причина. Вигідний союз між Володимиром Рюриковичем і Данилом Галицьким значно обмежив ті чи інші інтереси союзників Чернігова — князів пінських, болохівських, які постійно зазнають кривд від агресивного сусіда. М.Костомаров вважає, що похід 1234 року на Київ Михайло Всеволодович розпочав, виконуючи союзницькі зобов'язання перед болохівськими князями<sup>5</sup>

Зрозуміло, можна проектувати й інші вагомні причини. З точкою зору дослідника А.Горського про те, що Михайло Всеволодович «здійснив свою першу спробу претендувати на Київ»,<sup>6</sup> можна погодитися лише за однієї умови: Володимир Рюрикович перед цим або зрадив його як союзника, і таким чином, як мовиться, спалив всі мости товариського добросусідства, або вчинив щодо Чернігова якийсь підступний замір, який розкрився. Погрожувати Києву ні з того, ні з сього, без цих обставин, не було рації. Звертає на себе увагу й така деталь. Літописний звід Галицько-Волинського літопису до 1246 року, написаний митрополитом Кирилом з позицій Данила Галицького, не пояснює мотиви походу Михайла Всеволодовича на Київ. Якби чернігівський князь чинив неправомірно, був неправий і порушив спокій заради задоволення власних амбіцій, то про згадане, безперечно б, літописець написав. Очевидно, винною все ж таки вважалася інша сторона. І про це митрополит Кирило не випадково делікатно мовчить.

Конфліктна ситуація зими 1232/33 років вирішилася без війни: прихід Данила Галицького у Київ погасив наступальні заміри Чернігова. За подібним сценарієм розв'язувалася суперечність між вищезгаданими героями восени 1234 року.<sup>7</sup> Військо Михайла Всеволодовича і його союзника Ізяслава Мстиславовича зняло облогу Києва у зв'язку з наближенням галицького війська князя Данила, який саме утвердився в Галичі. На цей раз Володимир Рюрикович разом з своїм оборонцем вирішили здійснити контрудар.



«...І рушили бони обидва до Чернігова, і прийшов до них Мстислав Глібович,<sup>a</sup> — оповідає про це літопис. — А звідти пішли вони, грабуючи землю [Чернігівську], і взяли багато городів по Десні. Тоді ж узяли вони і Хоробор, і Сосницю, і Сновськ, і багато інших городів, і прийшли ото знову до Чернігова. І вчинили мир із Володимиром і Данилом Мстислав [Глібович] і чернігівці: лютий бо був бій коло Чернігова. Навіть і таран проти нього поставили, і метали каменем [на] півтора перестріли. А камінь [був такий], що його [ледве] могли чотири мужі сильні підняти».<sup>8</sup>

За деякими джерелами чернігівці, не витримавши облоги, здалися.<sup>9</sup> Але їх поразка була тимчасовою. Виснажене чотиримісячним походом по Сіверщині і облогою Чернігова військо Данила Галицького несподівано зазнало нападу чернігово-сіверців, яких зібрав Михайло Всеволодович з підлеглих йому удільних князівств. У лютій січі «много бы галичан и без числа», «Данило же едва уйде».<sup>10</sup>

У Києві його та Володимира Рюриковича чекала нова неприємність. Ізяслав Мстиславович, союзник Чернігова, привів сюди половців. Данило Галицький «хотів вийти (з Києва) додому лісовою стороною»,<sup>11</sup> але київський князь попрохав його дати спільну відсіч нападникам.

Союзники Києва, вийшовши з військом під Звенигород, скоро переконались, що сили половців надто великі. Володимир Рюрикович навіть перелякався: зібрався відступати. Данило Галицький, який зважаючи на поразку під Черніговом, не дуже-то й спочатку прагнув воювати, все ж вирішив дати бій. «(Так) не подобає! — передає літопис його слова київському князю. — Воїну, який кинувся в бій, або побіду здобути, або впасти од ворогів. Я ж забороняв вам, а нині бачу, що боязливу душу ви маєте. Чи я вам не сказав, що не годиться струдженим воям виступити проти свіжих? Так нині пощо ви тривожитесь? Виходьте супроти них!».<sup>12</sup>

Битва у травні 1235 року, незважаючи на активні наступальні атаки галичан, завершилась їх другою нищівною поразкою. Половці взяли в полон

---

<sup>a</sup> Удільний князь (двоюрідний брат Михайла Всеволодовича), який прийшов допомогти чернігівцям.



Володимира Рюриковича та його дружину, «и много зла створиша кияном»,<sup>13</sup> примусили іноземних купців дати їм великий викуп.

Київський стіл зайняв Ізяслав Мстиславович, а галицький — Михайло Всеволодович.<sup>14</sup> Причому чернігівський князь оволодів Галичем не силою. Його запросили сюди княжити бояри, прихильники Ольговичів.<sup>15</sup> Галицька партія, яка орієнтувалась на Чернігів, бажала мати далекого князя, аби правити від його імені. Діти Михайла Всеволодовича, до того ж, мали спадкоємні права на Галич: їх мати Олена Романівна була рідною сестрою Данила.

Княжий стіл у Чернігові у зв'язку з переміщенням резиденції князя Михайла у впливовий Галич зайняв<sup>16</sup> Мстислав Глібович, його двоюрідний брат. Можливо, він обійняв найвищу на Чернігово-Сіверщині посаду як намісник головного князя на час його відсутності.

У 1236 році Михайло Чернігівський веде оборонну війну віддалік рідної землі. Князь Данило, який, дивом врятувавшись від половецького полону, чинив репресії щодо вірних Чернігову галичан, полонив болохівських князів і згуртував підлеглі йому сили для витіснення сіверських прибульців. У бойових діях на стороні Чернігова та Ізяслава Мстиславовича були задіяні поляки, угорці, половці і княжі дружини.<sup>17</sup>

Залучені союзники передусім дбали про власний зиск з князівської усобиці. Закликані половці, зокрема, нічим не допомігши, вкотре пограбували Галицьку землю і повернулися назад додому.

Улітку 1237 року Данило намагається приступом взяти Галич, де перебували якраз Михайло Всеволодович з сином Ростиславом і великим угорським гарнізоном. Повернути місто не вдається, і князь із своїм братом-спільником Васильком мстили обложеному — «пустошили удвох довкола Звенигорода».<sup>18</sup> Не вдався і другий приступ Галича.

У наступні місяці ворогуючі сторони то родичалися, то знову схрещували свої мечі. Князь Данило не мирився з втратою Галича і намагався будь-якою ціною заволодіти втраченими землями. Обставини сприяли йому.

Після захоплення у 1235 році половцями Києва київський стіл один за одним займали з травня 1235 р. по весну 1236 року Ізяслав Мстиславович,

місяць—два весною 1236 р. Ярослав Всеволодович і стільки ж після нього Ізяслав Мстиславович, з травня 1236 р. по січень 1238 р. Володимир Рюрикович і після нього 2—3 місяці Ярослав Всеволодович.<sup>19</sup> У березні 1238 року настала черга і Михайла Всеволодовича. У Київ він прийшов, очевидно, за покликом Ярослава Всеволодовича, якому допоміг дещо раніше вигнати Володимира Рюриковича.<sup>20</sup> У Суздалі 4 березня 1238 року монголами був вбитий князівський старшина Мономаховичів — Юрій Всеволодович. На братове місце, ще не знаючи розмаху винищення русичів, поїхав «брати справу у свої руки» Ярослав Всеволодович. Замирення, яке склалось між ним і Михайлом Всеволодовичем у 1233 році, пережита трагедія (у день весілля їхніх дітей нареченого дочки чернігівського князя отруюють), сприяли поєднанню їх інтересів у нових обставинах.

Мирне заволодіння у березні 1238 року Михайлом Всеволодовичем київським столом перетворило його, на перший погляд, у наймогутнішого володаря. Під його владою об'єдналися землі Чернігова, Києва, Галича. При наближенні загрози монголо-татарської навали цей позитивний момент, однак, не зіграв, та й, власне, не міг зіграти ніякої суттєвої ролі для мобілізації сил опору агресору.

Чернігово-Сіверські, Київські, Галицькі та інші землі були настільки ослаблені попередніми усобицями, що навіть у локальних конфліктах не могли самі зарадити собі достатньою боездатною відсіччю. Для ведення ж більш-менш успішних дій постійно залучались половці, угорці, поляки. Київ взагалі через неодноразове знищення військового гарнізону (тільки в бою на Калці загинуло 10 тисяч<sup>21</sup> киян!) перетворився у малозначиме місто і втратив славу надійного центру-оплоту княжої влади. Не випадково він постійно ставав легкою здобиччю багатьох претендентів. Галич теж тримався не на силі власних воїнів (більшість їх загинула у запальному протистоянні 1235 року!).

Попередній уклад життя, сумні реалії княжої боротьби поглиблювали занепад краю. Консервативне традиційне спадкоємне право як форма правління протягом двох сторіч у зв'язку з зростанням кількості нащадків перетворило

Русь у слабку федерацію удільних князівств, в яких і далі домінували ідеї децентралізації, обмежений егоїстичний інтерес правлячої верхівки.

При роз'єднаності і фактичній незалежності один від одного регіонів, верхам важко було оперативно осягти ступінь небезпеки і вчасно зреагувати на зміни, які насувалися з приходом великої завойовницької армії. Нашестя монголів мало вирашну тактичну перевагу щодо русичів — швидкість. У попередні часи князі перед тим, як піти на половців, довго домовлялися, збиралися. Причому і у спільному виступі діяли розрізнено, на шкоду загальному плану. Новий загарбник не давав часу своїм противникам на роздуми і зібрання — він діяв блискавично, зненацька і зухвало.

Надія більшості князів, що їх обмине лихо, бо ординці, як звичні вороги-половці, пограбувавши сусідів, вдовольняться, не справдилася. Ворог, загартований у безперервних війнах, брав одне за одним місто, підкоряв землі і встановлював свій лад, заснований на жорстокості і диктаті сили завойовників.

## Розділ IV

### НЕПОЧУТИЙ ГОЛОС

Перші моторошні відомості про погром та різанину, вчинені монголо-татарами у Рязані, Володимирі, принесли жалобу і в родину Михайла Чернігівського. У лютому 1238 року загарбниками була спалена у головному володимирівському соборі разом з внуками і дочкою, єпископом велика княгиня<sup>a</sup> Агафія, рідна сестра Михайла Всеволодовича. Невдовзі, 4 березня, загинув у бою біля річки Сіті великий князь Юрій Всеволодович. Тоді ж потрапив у полон зять Михайла Всеволодовича, чоловік його молодшої дочки Марії — Василько Константинович. Його, як повідомляє літопис, татари примушували «в поганьской быти воли их и воевати с ними»<sup>2</sup> разом. Та молодий ростовський князь «не повинуся обычаю их» і через це «немилостивно убіен бысть».<sup>3</sup>

Вбитого князя випадково знайшли серед розтерзаних в січі тіл і привезли у Ростов. Траур охопив все місто. «Плач же бысть мног народа правоверных, — описував свідок цю сумну подію, — зряще отца и кормителя отходящим и печальным великое утешение, омрачным звезду светоносну зашедшую».<sup>4</sup>

Засмучувала і звістка про повну загибель чернігівської «малої дружини»,<sup>5</sup> яка за покликом рязанського князя Інгвара Інгваровича вирушила на захист Рязані, але запізнилася і, ставши ядром великого месницького загону під проводом Євпатія Коловрата, взяла участь у сміливому нападі на одну з орд. 1700 ратників русичів мужньо полягли у січні у нерівному бою.<sup>6</sup>

У цьому зв'язку ряд промовистих деталей 1238—1240 років вказують на те, що Михайло Всеволодович не був пасивним спостерігачем насування монголо-татарської навали. У Чернігові, Києві населення активно готується до оборони міст, поновлюються вали, частоколи, мури. Не випадково посла Батия, побачивши останній, «удивися красоте его и величеству».<sup>7</sup> Ще зовсім недавно його легко було взяти під час князівських усобиць. Але за рік-два Київ

---

<sup>a</sup> Дружина великого князя Юрія Всеволодовича.

перетворився у досить міцний опорний пункт, здатний дати належну відсіч загарбникам. І в цьому неабияка заслуга чернігівського князя.

У 1239 році монголо-татарські орди, як завжди, підступно, зненацька з'явилися на півдні Переяславщини. Незважаючи на опір захисників Переяслава, їхнє місто було взяте<sup>8</sup> і розграбоване. «И церков архангела Михаила сокрушиша, и епископа Семена убиша, — читаємо у літописі, — и люди вся сущаа во граде овых избиша, а иных плениша, и сосуды церковныа безчисленныа, златыа и серебряныа и драгокаменныа, взяша».<sup>9</sup>

Награбованого для іншої орди не вистачило, і вона пішла на Чернігів. На думку багатьох дослідників, на захист Чернігово-Сіверського князівства, яке було під протекторатом Михайла Всеволодовича, виступив лише Мстислав Глібович, князь «в одному з найближчих міст».<sup>10</sup> У деяких джерелах він називається рильським володарем.<sup>11</sup> Грунтовне дослідження Р.Зотова спростовує ці нічим не аргументовані твердження. За його переконливою версією,<sup>a</sup> Мстиславу-Федору Глібовичу «ні для чого було бути «посадженим» на чернігівський стіл Данилом Галицьким та його союзниками... тому що і за старшинством Мстислав Глібович мав право на цей стіл після Михайла Всеволодовича як старший після нього в своєму коліні».<sup>12</sup> Дійсно, слова літописців «слышав же Мьстислав Глебович, внук Святославль Олговича, нападеніе иноплеменных на град, и прииде на нь с вои своими»<sup>13</sup> не вказують однозначно, що князь прибув з якогось іншого удільного князівства.<sup>b</sup>

Після утвердження князівської влади Михайла Всеволодовича спочатку у Галичі, а потім у Києві чернігівський стіл був переданий, за всіма ознаками, наступному князю по старшинству. Отже, Мстислав Глібович, «приїде» на ворогів не звідкись, а з самого Чернігова. На це вказує й фраза літопису: «Лют бо бе бой у Чрънигова».<sup>14</sup> Переважаючі сили противника розсіяли військо сіверян. «...Побежден бысть Мстислав, — далі оповідає літописець, —

---

<sup>a</sup> Любецький Синодик називає Мстислава Глібовича великим чернігівським князем.

<sup>b</sup> Щоправда, він не міг збирати ополчення, гуртувати сили для оборони.

множество от вои его избиено бысть».<sup>15</sup> Князю, попри запеклу січ, вдалося врятуватися.

Ворожі сили щільним кільцем оточили центральне місто Чернігово-Сіверщини. Чернігів, як свідчать археологічні дослідження, мав три фортифікаційні лінії укріплень.<sup>16</sup> За думкою археолога В.Коваленка, побудову третьої смуги фортифікації «слід відносити до періоду між 1152 р. та 1212 р., найбільш вірогідно — до кінця XII ст. чи самого рубежу XII—XIII ст.».<sup>17</sup> На наш погляд, нагальна необхідність у ній з'явилась лише після нищівного розорення монголо-татарами Рязанської та Суздальської земель. До цього часу чернігівські князі в основному мирно сусідять з половцями, родичаються з ними, беруть спільну участь у походах і при виникненні суперечностей здебільшого успішно перемагають степовиків.<sup>18</sup> Якщо з 1061 р. по 1210 р. Переяславщина зазнала 19 половецьких набігів, то Чернігово-Сіверщина — лише 7.<sup>19</sup> Причому ворог старався розорити невеличкі неукріплені містечка.

Двадцятип'ятитисячне<sup>20</sup> населення Чернігова, обладіане стійкістю Ковельська,<sup>a</sup> невідступністю для ворога Новгороду, вирішило протягом 1238—1239 років у такий спосіб убезпечити себе від нових непроханих кочівників. Загальна площа міста, захищена остроколом, валом, ровами, перед їх приходом становила 200 гектарів.<sup>21</sup>

Ілюзії щодо стійкості міцних укріплень трималися у свідомості чернігівців та їх зверхників від попередньої практики боротьби з половцями, які робили швидкі набіги і старалися обминути укріплені населені пункти. Монголо-татарські ж орди мали великий досвід взяття, здавалося б, неприступних фортець. Не становило тому для них і ніякої серйозної перешкоди місто на Десні. «Оже и тараны на нь поставиша, и меташа на нь каменіем в полтора перестрела, — описує літописець ординський наступ на Чернігів, — а камень якоже можаху 4 мужи поднять».<sup>22</sup>

18 жовтня 1239 року<sup>23</sup> загарбникам вдалось завдяки безперервному приступу проникнути у місто і «град пожегше, и люди избите, и монастырь пограбиша».<sup>24</sup> За однією з легенд дружина князя Мстислава Глібовича

---

<sup>a</sup> Належав до Чернігово-Сіверського князівства.

Домнікія викинулася з красноґо терему побіля Спаського собору<sup>25</sup> і розбилась, аби не терпіти наругу, її нібито поховано біля П'ятницької церкви.

Велика кількість кісток в галереях Антонієвих печер Іллінського монастиря свідчить, що ченці теж чинили опір завойовникам-ординцям і прийняли мученицьку смерть.<sup>26</sup> Після монголо-татарської навали у підземних комплексах протягом наступних 2—3 століть не відновлюється чернече життя. Подібна доля чекала й Єлецько-Успенський монастир.<sup>27</sup> Чернігівського єпископа Порфира орда забрала з собою і «их доведь Глухова, отпустиша».<sup>28</sup> Очевидно, його використовували як парламентаря — для прискорення здачі міста. Розповідь єпископа про падіння Чернігова, за задумом ординців, настрахає глухівчан і відверне їх від марного опору. Цього результату вони явно досягли, бо Глухів не був підданий вогню і розоренню.<sup>29</sup>

Сучасні археологічні дослідження Чернігова дали великий підтверджувальний матеріал щодо руйнівної пожежі жовтня 1239 року — дерев'яні будівлі пограбованого міста в основному згоріли. На щастя, кам'яні Спаський собор та інші храми вціліли.<sup>30</sup> Щоправда, вони потребували значного ремонту.<sup>31</sup> У Спаському соборі вигоріли внутрішні оздоби,<sup>32</sup> а також були пошкоджені, як вважають деякі дослідники, куполи.<sup>33</sup> Дуже важко гадати, що сталося з 25-тисячним населенням міста. Маємо у цьому зв'язку кілька версій і, зокрема, дуже авторитетне свідчення тієї доби, написане католицьким монахом — домініканцем Планом Карпіні, який за ухвалою Ліонського собору їздив у 1247 році на переговори з монголо-татарським урядом.

«Стоячи ж під фортецею, — писав він, побувавши на зруйнованих і підкорених землях, — татари ласкавими словами улещують обложених, обіцяючи їм багато, щоб вони здались. Якщо ж здадуться, то говорять їм: вийдіть, хай обдаруємо вас за нашим звичаєм. Коли ж ті вийдуть, то питають, хто з них знає яке ремесло, і таких залишають; решту ж, крім тих, яких схочуть мати рабами, вбивають сокирами. Хоч декого, як сказано, лишають вони в живих, але людей знатних і почесних не щадять ніколи. Коли, зовсім несподівано, деякі з них лишаються живими, то нізачо не звільняють їх від рабства. **Усіх узятих у бою в полон убивають, хіба що деяких схочуть**



**залишити як рабів».**<sup>34</sup> Оскільки чернігівці чинили запеклий опір, то їм швидше всього всім, крім окремих священнослужителів, був винесений смертний вирок. Розміри винищення людності щоправда були меншими, ніж насправді проживало у місті людей. Перед нашествиям загарбників, як повідомляє одна з найдавніших чернігівських писемних пам'яток XIII століття, «а ини в дальнии земли бежаша, ини же крыющеса в лесех и во пещерах и во пропастьех земных».<sup>35</sup>

За свідченням Любецького синодика, у третій чверті XIII сторіччя в Чернігівському князівстві налічувалось 120 тисяч<sup>a</sup> чоловік.<sup>36</sup> «Взагалі кількість оселищ найбільш зменшилася в південній Сіверщині на лівому боці Десни та навколо Чернігова, — зазначає дослідник О. Андріяшев. — Решта країни, що її здебільшого вкривали ліси, зазнала багато менше шкоди».<sup>37</sup> Південь Чернігово-Сіверщини дійсно після 1239 року виглядає дуже спустошеним: очевидно, ці мешканці або масово перемістилися у безпечніші місця, або були забрані в полон і використовувались як раби. Окремі загони монголо-татар здійснили рейди і на північ від спаленого Чернігова. У ті дні припиняє існування багате ремісничо-промислове селище поблизу села Автуничі Городнянського району.<sup>38</sup> Під час археологічних розкопок тут виявлено вістря татарської стріли.

Певні ознаки вказують на те, що був підданий вогню і Любеч<sup>39</sup> та його округа, бо в окремих прилеглих селищах на рубежі середини XIII ст. припиняється життя.<sup>40</sup> Археологічне дослідження 26 городищ, 155 селищ у межах річчій Десни та Дніпра (Чернігівський, Ріпкинський райони) теж фіксують їх занепад. «Переважає кількість селищ припиняє своє існування, — констатують їх дослідники О.Шекун та Е.Веремейчик. — Поселення другої половини XIII—XIV в.в. виникають на нових місцях, іноді в менш зручних топографічних умовах».<sup>41</sup> Згадане дає підставу зробити висновок, що велика частина людності Чернігово-Сіверщини була все ж таки забрана в рабство. Ординці, як підтверджують численні джерела, мали великі доходи від торгівлі невольниками в Русі. Метою більшості походів монголо-татар було не стільки захоплення нових територій, як отримання значних доходів від полону

---

<sup>a</sup> Цифра явно завищена.



ремесників, грабунку цінностей.<sup>42</sup> Після їх проходження на захоплених територіях занепадало ремесло.<sup>43</sup> Безліч полонених вони захопили і в суміжних з руськими князівствами землях.<sup>44</sup> Русичі десятками тисяч продавались у Малу Азію, Сірію, Єгипет, Північну Африку, Іспанію.<sup>45</sup> Крім того, потребувало поповнення і військо загарбників. У Батия було 150 тисяч татар та 450 тисяч військовиків з підкорених ним народів.<sup>46</sup> Останні використовувались засобами примусу, під страхом смертельної кари при штурмі фортець, у найнебезпечніших місцях прориву тощо.

Мстислав Глібович після падіння Чернігова прибув з сумною звісткою до Києва. Сюди повернувся і єпископ Порфир «с миром»,<sup>47</sup> тобто з тією місією від загарбників, яку він виконав у Глухові. Софійський перший літопис не повідомляє, яка реакція була на його дії керманичів Києва, але констатує, що священнослужитель «смирившеся со Мстиславом».<sup>48</sup>

Водночас розвідати місцезнаходження і стан укріплень Києва прибув Менгу-хан. Він, ставши табором на протилежному боці Дніпра, «присла послы своя к Михайлу и к горожаном, хотя прелестити<sup>a</sup> их».<sup>49</sup> Михайлу Всеволодовичу, киянам вже була відома облудна тактика монголо-татар, які практично не давали корінному населенню вибору: або смерть, або рабство. Тому «и не послушаша его».<sup>50</sup> Багато літописців з віддалених міст повідомляють, що послів у Києві навіть вбили. Останнє малоімовірно перед такою великою нищівною загрозою. Очевидно, літописці помилково перенесли на цей час події 1223 року, коли на Русі вперше з'явилися монголо-татари і їх послів було знищено.<sup>51</sup>

Після погрозливого візиту загарбників, як інформує Воскресенський літопис, «бежеша Михаил по сыну своем пред Татары во Угры».<sup>52</sup> Осінню 1239 року монголо-татари, підкоривши Чернігів, пішли завойовувати Крим.<sup>53</sup> У цьому зв'язку від'їзд Михайла Всеволодовича з Києва важко трактувати за літописцями як втечу від ворогів. Не можна й погодитись з точкою зору Г.Федотова. «Князь не проявив героїзму під час військової небезпеки, — зазначає він у своїй розвідці. — Він втік, залишивши без оборони Київ,

---

<sup>a</sup> Обдурити.

підведений ним особисто під гнів Батия».<sup>54</sup> Варто зауважити на це, що від'їзд князя здійснювався без його сім'ї. Дружина князя залишалася на Київщині. Ряд джерел вказують на те, що Михайло Всеволодович поїхав до угорців з метою якщо не організації спільної відсічі загарбникам,<sup>55</sup> то хоча б інформування Заходу про загрозу для нього.<sup>56</sup> Очевидно, він разом з Мстиславом Глібовичем привіз у 1239 році угорському королю двох спійманих монголів, допити яких прояснювали характер дій ворога. «А всі землі і багатства, які їм трапляються, — вони плондрують»,<sup>57</sup> — резюмував почуте угорський єпископ у своєму листі в Париж (після своєї розмови з полоненими).

З Михайлом Всеволодовичем в Угорщину ймовірно приїхав і київський священнослужитель Петро Акерович, який, за думкою С.Томашівського, перед виконанням дипломатичних доручень чернігівського князя був ігуменом монастиря Спаса на Берестові у Києві<sup>58</sup> і став після Іосифа,<sup>59</sup> який у 1240 р. пропав безвісти<sup>60</sup> (або повернувся до Константинополя),<sup>61</sup> митрополитом.<sup>62</sup> Його місія від занепокоєного керманіча з Русі до папи не мала успіху.<sup>63</sup> Думки ж владики Петра, зафіксовані як найавторитетніші свідчення в Ліоні, і в інших місцях,<sup>a</sup> цінні як джерело пізнання оцінок тієї доби його патрона, Михайла Всеволодовича, завдяки якому він посів найвище місце в церковній ієрархії Русі: «Коли запитали Петра, архієпископа із Русі, про діяння тартар:

### **ПРО ТАРТАРІВ**

По-перше, про походження, по-друге, про віру; по-третє, про відправу релігійних обрядів; по-четверте, про спосіб життя; по-п'яте, про силу; по-шосте, про чисельність; по-сьоме, про наміри (їх); по-восьме, про дотримання договорів; по-дев'яте, про прийом послів;

---

<sup>a</sup> Хоча вони датуються 1244—1245 роками, можна припустити, що ставленник Михайла Всеволодовича їх висловлював і раніше. Адже, наприклад, розширені положення виступу владики Петра на Ліонському соборі 1245 року зустрічаємо і у «Великій хроніці» Матфія Парижського, датованій 1244 роком.

## **ВІДПОВІВ ТАК:**

По-перше, про їх походження сказав, що останні із мадіанітів, що втекли від лиця Гедеона до віддалених країв Сходу, пішли в якусь пустелю, що зветься Етрев. І було у них 12 вождів, головного з яких звали Татаркан, від якого вони нареклись тартарами. Від нього пішов Чиркам, який мав трьох синів. Ім'я першородженого — Тессірікан, ім'я другого — Куртікан, ім'я третього — Бататаркан. Вони хоча і були оточені височенними і нібито непрохідними горами, однак, викликані Курцевзою, внуком Сальбатина, володаря одного з міст, що називається Орнак, вийшли, а саме батько й троє його синів з великою кількістю озброєних воїнів; і убивши Сальбатина, і Орнак, місто його, захопивши, Курпевзу, онука його, переслідували багатьма провінціями. А провінції, що давали їм прихисток, спустошували, серед них значною мірою спустошена Русія. Минуло вже 26 років. По смерті ж батька три брати між собою розділились. Бо Тессірікан пішов проти вавілонян. Куртикач — проти тюрків, Бататаркан залишився в Орнаку і послав своїх воєначальників проти Русії, Польщі, Угорщини та багатьох інших королівств. І вони троє зі своїми військами з'єднались недавно в районі глибинних частин земель Сирії, і вже, як сказали, минуло близько 24 років з того часу, як вони вийшли з пустелі Етрев.

## **ПРО ВІРУ ВІДПОВІВ,**

що вірують вони в єдиного владика світу; а тому, коли направляли до рутенів посольство, доручили [звернутися] з такими словами: «Бог і син його — на небі, Чиркан — на землі».

## **ПРО СПОСІБ ЖИТТЯ ВІДПОВІВ,**

що їдять вони м'ясо коней, собак і всяке інше, навіть в крайніх випадках людське, але не сире, а варене. П'ють воду і молоко. Вони суворо карають [за] злочини, а саме [за] грабунки, кражі, перелюбство, вбивства на смерть. Мають вони одну або багато жінок. Вони не допускають чужоземців ані жити разом з ними, ані вести торгівлю, ані брати участь в таємних радах. Вони розбивають табори відокремлено від всіх інших; якщо в них проникає хто-небудь з чужих, зразу ж його вбивають.

## **ПРО ВІДПРАВУ РЕЛІГІЙНИХ ОБРЯДІВ**

відповів, що всюди вранці зводять руки до неба. Коли їдять, перший шматок кидають у повітря; коли п'ють, то спочатку частину виливають в землю через благоговіння перед творцем їх, кажуть вони, що проводир їх — Святий Іоанн. На молодика вони влаштовують гамірливі гуляння.

### **ПРО СИЛУ ВІДПОВІВ,**

що вони сильніші і рухливіші від нас. Жінки, як чоловіки, скачуть верхи, б'ються і стріляють із луків. Обладунки у них зроблені із багатьох шарів шкіри і їх майже неможливо пробити. Наступальна зброя із заліза. Є в них пристрої, що влучно б'ють. Сплять вони просто неба, незважаючи ні на яку погоду.

Про чисельність він не дав точної відповіді, але сказав, що нібито від всіх народів і всіх віросповідань приєдналися до них.

### **ПРО НАМІРИ ВІДПОВІВ,**

що прагнуть вони весь світ собі підкорити і що наречено звище, що вони повинні весь світ за 39 літ спустошити, підтверджуючи це тим, що як колись божа кара очистила світ потопом, так і тепер нашість їхнє очистить цей світ руйнівним мечем. Також, вважають вони, чекають на них жорстокі сутички з римлянами та іншими латинянами, але неясно їм, переможуть вони чи будуть переможені; [але] якщо переможуть, повинні владарювати над усім світом.

### **ПРО ДОТРИМАННЯ ДОГОВОРІВ ВІДПОВІВ,**

що цілком дотримуються договорів з тими, хто відразу ж їм здається, відбираючи з їх числа воїнів, ремісників для різних служб зовсім не даючи пощади тим, хто чекає їх натиску.

### **ПРО ПРИЙОМ ПОСЛІВ ВІДПОВІВ,**

що приймають їх доброзичливо, розпитують і відпускають.

У кінці, коли його запитали про переправу через ріки і моря, сказав, що ріки вони перепливають на конях, і що в трьох місцях споряджають судна на моря.

Сказав також, що хтось з тартар на ім'я Калалідин, зять Чиркана, був вигнаний з Русію, оскільки був спійманий на брехні. Лише дякуючи його дружині, його помилували, а не вбили.

Більше нічого про діяння тартарів йому не повідав».<sup>61</sup>

Дипломатичні переговори посланця Михайла Всеволодовича з Римом, представниками інших земель попереджували про небезпеку, яка насувалась на Європу. На жаль, ті, до кого звертались прибульці з Києва, не активізували мобілізаційні процеси у своїх краях та країнах, залишались пасивними спостерігачами дій ординців. Нищівне руйнування Русі сприймалось співчутливо, але і водночас як закономірність, породжена безсиллям княжої влади.

Так, переговори Михайла Всеволодовича з угорським королем Белою, як на нашу думку, передусім не мали успіху у зв'язку з явним ослабленням позицій гостя. На початку 1239 року Данило Галицький, скориставшись тим, що Ростислав, син Михайла Чернігівського, пішов у похід в Литву, повертає собі Галич.<sup>65</sup> Недруги ж Михайла Всеволодовича, почувши про від'їзд князя з Києва з дипломатичною місією, вживають ряд заходів щодо усунення його взагалі від будь-яких владних повноважень. Так, місто займає спочатку Ростислав Мстиславович,<sup>a</sup> а потім Данило Галицький.<sup>b</sup> Луцький і перемильський князь Ярослав Інгваревич (а не Ярослав Всеволодович,<sup>66</sup> як передбачає дослідник А.Горський) захоплює в Каменці втікачів від київського перевороту «княгиню Михайлову со множеством полона».<sup>67</sup>

Арешт восени 1239 року дружини Михайла Чернігівського Олени з прихильними до її чоловіка боярами, свитою порушило недавню рівновагу сил, що встановилася між князівствами. Фактично Михайло Всеволодович перед Батієвою навалою стає князем без землі. Король Бела, враховуючи ці обставини, не зважився віддати свою дочку Анну за його сина, Ростислава Михайловича.<sup>68</sup>

Прохолодний прийом недавнього союзника змушує батька й сина від'їздити до польського князя Кондрата і від нього вже вести переговори про повернення дружини і матері. Княгиню Олену як сестру випросив у Ярослава Інгваревича Данило Галицький. Отже, Михайло Всеволодович звертався до

---

<sup>a</sup> Осінь 1239 р.

<sup>b</sup> Зима 1239/40 — 6.XII.1240.

братів дружини — Данила й Василька — як переможений і принижений князь: «Многочас провинулися ми оба перед вами, і многочас я шкоду робив тобі. Що тобі я обіцяв, — то того не сповнив. Якщо коли хотів я приязнь мати з тобою, — невірні галичани не давали мені. Нині ж клятвою клянусь я тобі, що ніколи ото ворожнечі з тобою не буду мати».<sup>69</sup>

Данило й Василько вирішили замиритися з ним. Брати порадилися і пообіцяли<sup>a</sup> віддати Михайлу Чернігівському Київ, Ростиславу ж — Луцьк.<sup>70</sup> Михайло Всеволодович з дружиною залишився гостювати у Данила Галицького. Господарі дали гостям «пшениці багато, і меду, і худоби, і овець доволі».<sup>71</sup> У мирі вони зустріли того ж 1240 року прихід незліченних орд Батия.

---

<sup>a</sup> Тобто це питання залишили відкритим. У Києві правив тисяцький Данила Галицького Дмитро.

## Розділ V

### БЕЗ ВЛАДИ

Восени 1240 року орди Батия підійшли до Києва: «І не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його і од звуків іржання стад коней його»,<sup>1</sup> — інформує літописець.

За Псковським літописом оборона Києва тривала 10 тижнів та 4<sup>a</sup> дні.<sup>2</sup> 6 грудня 1240 року загарбники зламали опір мужніх киян.<sup>3</sup>

«...Нечестивіи варвары, — повідомляє «Київський синопсис», — овнами или таранами стены каменныя монастырскія столкши и до основанія сокрушивши, в святую обитель внидоша, людей всякого чина посекоша, иных плениша, и самую небеси подобную церковь пресвятыя Богородицы Печерскую оскверниша... и весь монастырь со всеми украшеніями и каменными стенами до основанія искорениша и разметаша».<sup>4</sup>

Монголо-татари залишили живим головного організатора відчайдушного опору — намісника Данила Галицького Дмитра у нагороду за його незламність.<sup>5</sup> Орди, пограбувавши Київ, посунули Київщиною, Галичиною і Волиню далі на Угорщину, Польщу.<sup>6</sup> По дорозі вони знищили «несть числа»<sup>7</sup> міст і сіл. Були спалені Володимир, Галич та інші провідні князівські опорні пункти. Археологічні дослідження підтверджують нещадність загарбників, їх хижацьке нищення людей та осель на великих просторах.<sup>8</sup>

Михайло Чернігівський після взяття ординцями Києва поїхав з родиною до Польщі до свого родича Кондрата I Мазовецького.<sup>9</sup> Наближення загарбника змусило його шукати прихисток у землі Воротславській, потім у Сілезії, німецькому місті Середа.<sup>10</sup> «Німці ж, побачивши, що в нього добра багато є, — повідомляє літопис, — побили йому людей, і добра багато одібрали, і онуку його вбили».<sup>11</sup>

Після таких злополучних поневірянь Михайло Всеволодович опинився знову в Мазовії, де й перебув лихоліття. Сюди ж евакуювався й Данило Галицький.

---

<sup>a</sup> Про «тривалу облогу» Києва пише у своїх записках Плано Карпіні.



9 квітня 1241 року біля Лігніц монголо-татари зазнали поразки від загонів чеських та німецьких лицарів.<sup>12</sup> Знесилені ординці повернулися на схід, до своїх базових кочовищ.

Михайло Всеволодович разом з сином Ростиславом полишив Мазовію і невдовзі прибув у Володимир, де якраз, за літописним описом, «не залишилося [жодного] живого. Церква святої Богородиці наповнена була трупами, інші церкви [теж] були наповнені трупами і тілами мертвих».<sup>13</sup> Вражений побаченим, він рушив до Пінська,<sup>14</sup> а згодом і на Київщину.

Древній Київ був настільки зруйнований, що князю не знайшлося у ньому ніякого більш-менш пристойного прихистку. «Ми знаходили силу голів і кісток мертвих людей на полі, бо це місто було дуже велике і дуже багатолюдне, а тепер зведене майже нінащо, чи є там двісті будинків»,<sup>15</sup> — свідчив у своїх записках італієць Плато Карпіні, побувавши у Києві через 6 років після трагедії. Весною ж 1241 року у столиці Русі до того ж царив трупний сморід. Тисячі загиблих становили потенційну небезпеку для живих. Князь змушений був «живити під Києвом на острові»,<sup>16</sup> очевидно, в уцілому замиському палаці.<sup>17</sup> Його син Ростислав пішов у Чернігів.<sup>18</sup>

Через деякий час літописи фіксують появу останнього в Галичині. Вісімнадцятирічний князь, як на нашу думку, стає зручним знаряддям у вирішенні інтриг чернігівської партії галицьких бояр, які, користуючись моментом, прагнули повернути втрачені позиції. У Галицько-Волинському літописі вказується на смуту в Галицькій землі проти Данила Галицького і участь у ній «чернігівських бояр»,<sup>19</sup> яких прийнято без княжого дозволу, та підтримку їх єпископом галицьким Артемієм.<sup>20</sup> Деякі бояри, зокрема Доброслав та Судич, взагалі прагнули самочинно правити краєм,<sup>21</sup> ігноруючи волю попередніх зверхників.

Ростислав Михайлович разом з болохівськими князями і прихильними до нього галичанами намагалися взяти Бакоту. Охоронець княжої печатки Данила Галицького Кирило, який саме перебував у місті, відмовився здати його і присоромив молодого князя: «Осе так ти оддячуєш вуям своїм за добродіяння? А чи не пам'ятаєш ти, як король угорський вигнав тебе був з отцем твоїм із



землі [свої], як тебе прийняли обидва володарі мої, вуї твої? Отця твого вони у великій чести держали і Київ пообіцяли, і тобі Луцьк дали, і матір твою, а сестру свою з Ярославових рук одібрали і отую твоєму оддали».<sup>22</sup>

Данило Галицький жорстоко покарав зазіхачів на його володіння. Болохівська земля була пограбована і попалена. Зазнали вогню і контрибуції міста Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божський, Дядьків.<sup>23</sup> Ростиславу довелось спішно повертатися аж за Дніпро.

Та знову вірні бояри його запрошують у Галич, де він якийсь час править на догоду прихильній до Чернігова партії на початку 1242 року. Бойові дії між Ростиславом і Данилом Галицьким ведуться з перемінним успіхом, з залученням інших далеких і близьких князів аж до 1245 року.

Орієнтовно у 1243<sup>24</sup> році угорський король Бела IV віддав все-таки свою дочку Анну за Ростислава. Очевидно, угорська сторона була зацікавлена у поверненні Галича під свій вплив і ослабленні Данила Галицького, тому й пішла на укладення цього родинного союзу. Михайло Всеволодович, прочувши про одруження сина, у 1244 році вирушає в Угорщину. Та йому там не радіють. «Король же Угорський и сын его Ростислав, — сповіщає літописець, — чести ему не створиста. Он же разгневался на сына, возвратися Чернигову».<sup>25</sup>

Причина батькового гніву швидше всього не в тому, що «честі йому не вчинили», а в зневаженні Ростиславом попередніх домовленостей між Михайлом Чернігівським та Данилом Галицьким, його участь у нікому не потрібній усобиці на догоду тим чи іншим боярським партіям. Молодий князь явно діяв всупереч родинним зобов'язанням і піддався шкідливому впливові інтриганів з Галича. Своєю запеклою конфронтаційною політикою він ставив у незручне становище батька.

## Розділ VI

### ВИКЛИК ОРДИ

Ординці, завоювавши великі простори Русі, після головних походів починають встановлювати окупаційний режим на підлеглих землях. Князям, які уціліли і визнали ханську зверхність, слід було їхати до Золотої Орди за отриманням «ярлика». У 1243 році, за повідомленням літописців, «великий князь Ярослав<sup>a</sup> поеха в татары к Батыеви, а сына своего Константина посла к канови. Батый же почти Ярослава великою честью и мужи его и отпусти и рек ему: «Ярославе! буди ты старей всем князям в Русском языке». Ярослав же возвратился в свою землю с великою честью».<sup>1</sup>

Крім Володимиро-Суздальської землі, він отримав зверхність і над Києвом, де в той час перебував Михайло Всеволодович. Ярослав Всеволодович послав сюди правити свого намісника — Дмитра Ейковича.<sup>2</sup> Таким чином Михайло Чернігівський після повернення з Угорщини, куди він їздив провідати сина, вже не мав ніяких прав на князювання у Києві і змушений повернутися у Чернігів.

Монголо-татари не залишали військових залог у переможених землях і тому, за висновками історика Л.Гумільова, данину вперше почали збирати лише через двадцять років після нашестя.<sup>3</sup> Насправді ж, як свідчать джерела, це трапилося раніше. Так, Воскресенський літопис повідомляє, що «тех же не по колицех временех оставиша во граде, сочташа, а в число, и нача на них дань имати». З'явився навіть термін «татарські люди»,<sup>5</sup> тобто ті, хто працював на ординців. Осінню 1241 року Данило Галицький грабував їх, «бо zostавили їх татари, щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю і просо».<sup>6</sup>

Населення Чернігово-Сіверщини, як й інших країв, у першій половині 40-х років XIII століття, очевидно, було пораховане завойовниками, які здійснювали перепис вцілілих жителів за десятками, сотнями, тисячами і десятками тисяч. Як свідчать документи, існувала «Черниговская тьма<sup>b</sup> со всеми выходы и даньми».<sup>7</sup> У Чернігові діяв баскак, збирач данини.<sup>8</sup> Ханські

---

<sup>a</sup> Ярослав Всеволодович, брат Юрія Всеволодовича.

<sup>b</sup> Тьма – десять тисяч.

чиновники під його керівництвом наклали на всілілу чернігівську людність — від селянина до боярина — тяжку повинність.<sup>9</sup>

Восени 1245 р. Батий наказав прибути до нього князям, які княжили у великих землях. Двадцять п'ять днів перебував у січні 1246 року в ординській ставці Данило Галицький. «І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його, — повідомляє Галицько-Волинський літопис. — Він (Батий), сказав: «Данило! Чому ти єси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов єси, — то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?». І він сказав: «Досі я не пив. А нині ти велиш — я п'ю». Він тоді сказав: «Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!». І він, [Данило], випивши, поклонився за обичаєм їх».<sup>10</sup> Ціною ганьби і приниження Данило Галицький зберігає за собою владу над князівством. Для православних тієї доби виконання ординських обрядів було рівноцінне зреченню віри. Вільгельм де Рубрук, відвідавши Золоту Орду у 1253 році, зазначав, що «русичі, греки та алани, які хочуть міцно оберігати свій закон, не п'ють його (кумис — авт.) і навіть не вважають себе християнами, коли вип'ють, і їх священники примиряють їх тоді [з Христом], як ніби вони відмовились від християнської віри».<sup>11</sup>

Певно, з цих причин Михайло Чернігівський не поспішав їхати до Батия. Не втішило його як глибоко віруючого християнина і повернення живого, але зганьбленого Данила Галицького. На такий компроміс він не здатний був іти. Що ж змусило його приречено їхати на вірну смерть? Адже прийняти її він міг і у Чернігові від баскака — за невиконання наказу.

Отже, була надія на збереження життя? Михайло Всеволодович сподівався на співчуття до його релігійних почуттів з боку повелителя орд?

Версій тут може бути кілька. Численні житія пояснюють його поїздку насамперед прагненням «викрити облуду»<sup>12</sup> Батия, який «зваблює християн»,<sup>13</sup> «дерзновенно перед ним исповести Христа».<sup>14</sup>

Монастирським літописцям, які намагались збагнути мотиви дій Михайла Чернігівського, найбільш підходив саме цей ідеальний варіант протест-страждання за віру. У цьому зв'язку не можна погодитись з думкою дослідника В.Ставицького, який виникнення мученицького культу Михайла та Федора

обґрунтовує причинами появи «менталітету нової епохи», який в сфері державності вимагав «принцип вассалітету та богодатності влади»: князь Михайло готовий визнати сюзеренітет Батия, «понеже Бог поручил ти царства света сего».<sup>15</sup> Михайло Всеволодович же гине, за версією житій, не тому, що не зрозумів, «хто саме, — Батий чи великий хан»<sup>10</sup> — верховний правитель, а тому, що він вірний своїй церкві, не зраджує християнським постулатам. Підкореним силою служителям церкви, ченцям було важливим добитися від окупаційного режиму терпимого ставлення до їх віри, не глумління над релігійними почуттями православних.

Чи ж дійсно Михайло Всеволодович свідомо вирішив підняти прапор боротьби за віру і принести себе в жертву в ім'я Христа? Чи збіг життєвих обставин змусив його діяти саме так, а не інакше?

Ряд важливих деталей вказують на те, що Михайло Чернігівський як глава великого сімейства не міг діяти авантюрно, керуючись лише своїми інтересами і прагненнями.

Їхати до Батия його спонукали передусім родові зобов'язання. Подальше ігнорування виклику з Золотої Орди дорого обійшлося б для його синів<sup>a</sup> Юрія, Мстислава, Симеона, Романа, які відповідно займали Торуське, Карачаєвське, Глухівське, Брянське удільні князівства і безпосередньо залежали від становища батька. Непевне почував себе і Ростов, де вдовувала дочка Марія і підросли два онуки Михайла Всеволодовича, Борис та Гліб. Як відомо, за звичаєм ординців за той чи інший опозиційний вчинок князя перед окупаційною владою відповідальність несла вся рідня, а також бояри та дружина.<sup>18</sup>

У 1246 році ростовському князю Борису виповнилося 15 років. Без «ярлика» онук Михайла Всеволодовича почувався у Ростові незатишно. Будь-який улесливий претендент міг за добрий хабар викупити владні повноваження на це місто.

Відомо, що Михайло Чернігівський прибув у ординську ставку з Борисом Васильковичем.<sup>19</sup> Отже, перед цим вони мали десь з ним зустрітися і

---

<sup>a</sup> Або його нащадків.

вірогідніше — у Ростові. Адже Михайло Всеволодович не бачив довго дочки, онуків і, мабуть, передчуваючи для себе сумні наслідки поїздки до Батия, вирішив попроситися з найдорожчими йому людьми. Можливо, що Марія попросила супроводжувати її недосвідченого п'ятнадцятирічного сина. Відпустити у далеку, небезпечну подорож Бориса з батьком було надійніше.

Приїжджі в Золоту Орду князі часом місяцями очікували дозволу зустрітися з Батием. Всі його підлеглі вимагали подарунків, запопадливої вірнопідданості. Прибулих за «ярликом» очікувала принизлива для них церемонія виконання ординського ритуалу: щоб потрапити до хана, треба було пройти між вогнями, вклонитися кущу, ідолам, вогню, сонцю.<sup>20</sup> Князі та послі мали стояти перед Батием на колінах.<sup>21</sup> Можна було б взяти під сумнів детальні житійні описи вбивства Михайла Всеволодовича через його безкомпромісність, небажання виконати те, що від нього вимагалось як залежного князя, і трактувати їх як гіперболічні агіографічні церковні легенди, які переслідують свою мету. Підстави для подібних висновків дійсно начебто є. Великий князь Ярослав Всеволодович, який виконав беззастережно ритуал приниження, був отруєний<sup>22</sup> ординцями 30.IX.1246<sup>23</sup> року, тобто його смерть настала лише на десять днів пізніше Михайла Всеволодовича. Після загибелі обох цих князів у Золотій Орді гине у 1246 році й Андрій<sup>a</sup> Мстиславович<sup>24</sup> удільний чернігівський князь, який, очевидно, претендував на Чернігів.

«У всіх завойованих царствах вони без затримки вбивають князів та вельмож, які викликають острах, що коли-небудь можуть вчинити який-небудь супротив», — писав угорський монах Юліан,<sup>25</sup> подорожуючи захопленими монголо-татарами землями у 1237—1238 роках.<sup>26</sup> Такий же свідок їх діянь Плато Карпіні уточнює-зазначає, що задум монголів «полягає в тому, щоб їм одним панувати на землі, тому вони вишукують всяку можливість, аби убити знатних осіб».<sup>27</sup>

На щастя, версії й міркування щодо загибелі Михайла Всеволодовича не обмежуються лише житійною літературою, яка творилася за визначеними церковними канонами. Нотатки Плато Карпіні, який разом з послом якогось

---

<sup>a</sup> Син Мстислава Глібовича.

чернігівського князя побував через 8 місяців після загибелі Михайла Всеволодовича (20 вересня 1246 року) в орді Бату-хана, досі багатьма дослідниками з певних причин<sup>a</sup> не брались до уваги. Тим часом вони спростовують багато тверджень, припущень щодо згаданої теми.

Католицький монах-домініканець у 1247 році нотував те, що бачив і чув від безпосередніх свідків дій монголо-татар у Києві, Золотій Орді. Його свідчення про Михайла Чернігівського позбавлене художнього вимислу і первинніше всіх наступних редакцій житій, сказань про князя-мученика.

Посланець папи Інокентія IV, дивуючись віруванням ординців, детально оповідає про почитання ними ідолів. Серед них він виділяє особливий, який монголи роблять для імператора, і «приносять йому багато дарів».<sup>28</sup> «Присвячують йому також коней, — далі зазначає автор, — на яких ніхто не ризикує сідати до самої їх смерті. Присвячують йому також й інших тварин, і якщо вбивають їх для їжі, то не зачіпають у них жодної кістки, а спалюють вогнем. У полудень вони також вклоняються йому як Богу і змушують вклонитися деяких знатних осіб, які їм піддалися. Звідси недавно трапилось, що Михайла, який був одним з великих князів Руських, коли він відправився на поклін до Бату, вони змусили раніше пройти між двох вогнів; після вони сказали йому, щоб він вклонився у полудень Чінгіз-хану. Той відповів, що охоче вклониться Бату і навіть його рабам, але не вклониться зображенню мертвої людини, оскільки християнам так чинити не годиться. І, після неодноразових вказівок вклонитися і його небажання, вищезгаданий правитель передав йому через сина Ярослава, що він буде вбитий, якщо не вклониться. Той відповів, що краще бажає умерти, ніж зробити те, чого не слід чинити. І Бату послав одного охоронця, який бив його п'яткою в живіт проти серця так довго, поки той не сконав. Тоді один з його воїнів, який стояв тут же, підбадьорював його, кажучи: «Будь твердий, бо мука ця недовго триватиме, і

---

<sup>a</sup> «Історія монголів» Плано Карпіні вперше вийшла в перекладі російською мовою лише у 1911 році (СПб). Основні ж дослідження щодо «Сказання про князя Чернігівського» були зроблені у XIX столітті.

відразу послідує вічне весілля». Після цього відрізали голову ножом, і у вищезгаданого воїна голова також була віднята ножом».<sup>29</sup>

Цінність цього свідчення насамперед у тому, що воно підтверджує фабульну основу первинних житій про Михайла Чернігівського. Записки Платона Карпіні авторитетно стверджують: Михайло Всеволодович дійсно був безкомпромісним віруючим і постраждав передусім за свої християнські переконання. Отже, церква не «підфарбовувала» — підганяла його смерть під власні ідеологічні потреби, інтереси. Вона піднесла лише на щит слави те, що відбулося.

У цьому зв'язку твердження Н.Пак, що «у Михайла Всеволодовича Чернігівського, як і у всіх інших загиблих князів, можливостей вибору не було, доля його в Орді була наперед вирішена»,<sup>30</sup> не відповідає істині. Князь міг виконати вказівки Батия, плазувати перед ним, благаючи прощення, і, можливо, заслужив би милість, повернувся б додому, у Чернігів, неушкодженим. На це Михайло Всеволодович не пішов. Його свідомий вибір передбачав інше і коштував йому життя.

Н.Пак не вірить у здатність князя здійснити таку абсурдну з позицій сьогодення самопожертву і вважає його дії як одні з найважливіших «жанроутворюючих елементів повістей про героїв-мучеників».<sup>31</sup> «Можливість вибору» створюють самі автори у своїх творах, — читаємо у цьому ж дослідженні, — оскільки у народу, який бореться, зростає потреба в героїчному».<sup>32</sup>

Протиріччя згаданого висновку криється у тому, що Михайлу Всеволодовичу як реальній особі середини XIII сторіччя упереджено визначається обмежена схема поведінки, закривається шлях до здійснення героїчних дій. Подвиги ж чинять герої не тільки під пером письменників та літописців.

Героїчний захист Чернігова, Києва від татар — тому підтвердження.

Михайло Чернігівський став популярним героєм житій, сказань саме тому, що як керманич, як людина, за мірками XIII—XVII століть, здійснив



подвиг: незважаючи на природне бажання жити, він не зрадив Богу, православній вірі.

Його онук, Ростовський князь Борис, закликав в Орді «з плачем» діда: «Поклонися, створи волю цареву».<sup>33</sup> Ростовські бояри теж намагалися зняти з душі князя всі моральні табу і сумніви щодо язичницьких вимог: «Все за тя опитемію приємем, княже, со всею областію своєю».<sup>34</sup>

Проте Михайло Всеволодович був несхитним: «Не хоцю аз именем токмо зватися христіян, а дела творити поганих».<sup>35</sup>

Реальність цих слів підтверджується багатьма чинниками. Якщо Плано Карпіні запам'яталася з почутого в Русі та Орді така красномовна деталь вбивства, як биття Михайла Чернігівського «п'яткою в живіт проти серця», то її не могли не зафіксувати безпосередні свідки трагедії, онук князя Борис, бояри. Коли у житті натрапляємо на деталізацію процесу мучення Михайла Всеволодовича («растегоша (Михайла Черн. — Авт.) за руце и за нозе, сначала его бити **руками по сердцю**, а посем повергоша его ниц на земли, и біяхуть его пятами»),<sup>36</sup> то вона, зрозуміло, йшла від тих, хто на власні очі спостерігав за моторошним дійством.

За небезпідставною думкою дослідників, враження ростовського князя Бориса і його бояр лягли в основу першого початкового житія про великомученика.<sup>37</sup> На його основі з'являються інші редакції сказань про князя Михайла. Причому їх появу, мабуть, ініціював Ростов. На користь цього висновку діє й вирішення проблеми згадуваного у багатьох найдавніших редакціях житія духовного «отца его (князя — Авт.) Ивана»,<sup>38</sup> який благословляє Михайла Всеволодовича на християнське подвижництво. Філарет Гумілевський,<sup>39</sup> опублікувавши житіє, знайдене у збірнику<sup>a</sup> Глухівського Петропавлівського монастиря, де у заголовку написано: «Сотворено Іоанном епископом», зазначив, що такий «до цього часу не був відомий».<sup>40</sup> Дехто відразу поспішив засумніватися у реальності буття церковнослужителя. «Приєднуючись до точки зору В.Ключевського про випадковість повідомлення про авторство єпископа Іоанна, — писав Н.Серебрянський, — вважаю за

---

<sup>a</sup> У ньому були навіть тексти домонгольського часу.



необхідне додати, що рукописна традиція не тільки наполегливо, але й більш-менш впевнено, визначально з усіх різновидів проложного сказання приписує перу Іоанна саме цю редакцію. Переглянуті мною списки різних віків (XIV—XVII), з указанням в заголовку імені автора, мають однаковий текст сказання». <sup>41</sup> Цей відомий дослідник житій теж, як В.Ключевський, вважав, що «немає даних впевнено говорити ні про авторство, ні навіть про існування сучасного св. Михайлу Чернігівському єпископа Іоанна». <sup>42</sup>

Разом з тим М.Карамзін у примітках до третього тому наводить рядки Кирилівського літопису про те, що 6 квітня 1231 р. на посвячення у Києві єпископом Кирила приїхали єпископ «Порфирий Черниговский» та ігумен «Иоан Мученический из Чернигова». <sup>43</sup> Публікація Лаврентієвського та Суздальського літописів за академічним списком у 1962 році теж «засвітила» це ім'я. «А от Чернигова Иоан, игумен Мученическіи», <sup>44</sup> — читаємо в опублікованому тексті, де й є ще уточнення упорядників, що це ігумен Борисоглібський. <sup>45</sup> Дійсно, у Чернігові на території Дитинця існував до монголо-татарської навали Борисоглібський монастир, <sup>a</sup> названий на честь мучеників Бориса та Гліба. Оскільки були вони улюбленими героями родини Михайла Чернігівського (дочка Марія назвала двох своїх синів їхніми іменами), то немає сумніву, що ігумен Іоан виконував функції сімейного духівника князя. Після полонення монголо-татарами єпископа Порфирія та вивезення його до Глухова, очевидно, єпископом Чернігово-Сіверської єпархії став ігумен найбільш впливового монастиря Чернігова Іоан. Реальну основу зв'язку чернігівського князя і духовної особи з таким іменем підтверджує й дослідження Л.Дмитрієва. <sup>46</sup>

У кінці 1246 року ростовський князь Борис був відпущений з Сарая до Чернігова. <sup>47</sup> За всіма переконливими ознаками він разом з своїми боярами

---

<sup>a</sup> Борисоглібський монастир, зруйнований у 1239 році, відновлено у XVI ст. Сюди у 1679 році була перевезена Новгород-Сіверська друкарня. Монастир закрито у 1786 році.

перевіз сюди останки Михайла Всеволодовича та боярина Федора. Вони були поховані у відновленому Спаському соборі.<sup>48</sup>

Отже, вцілілі чернігівці, отець Іоан першими почули розповідь про мученицьку смерть князя та його боярина. У Чернігові відбувся обмін інформацією про передсмертні їх хвилини в Сараї і про останню розмову духовного отця з князем. Вона, до речі, «видає» автора чи співучасника написання однієї з редакцій житія. «Отвеща епископ, — читаємо у редакції рукопису, знайденого Ф.Гумілевським у Глухівському Петропавлівському монастирі. — Мнози ездивая сотвориша по воли поганого, прельстишася славою света сего, идоша сквозе огнь и поклонишася идолам. Ни брашна, ни пития их не приими во уста, но исповеждь веру христианскую, яко не достоит христианам твари поклонитися, но токмо Господу Иисусю Христу».<sup>49</sup> І далі єпископ «глагола има: «Вы будета в нынешнем роде новая мученика, на утверждение инем, аще тако сътворита».<sup>50</sup> Тобто, як оповідає одна з найдавніших редакцій житія, духовний отець ініціює князя та боярина здійснити подвиг, настроює їх на мучеництво в ім'я Христа. Це підкреслення перебільшеної ролі церковнослужителя у виборі Михайла Чернігівського засвідчує, що автор житія був зацікавлений у піднятті значимості як постаті Іоанна, так і церкви. Якщо житіє дійсно написане (або відредаговане!) єпископом Іоанном (а це, певно, так і є!), то його бажання показати себе у вигідному світлі як духовного наставника, який сповідує сувору вірність постулатам християнської віри, зрозуміле. Якщо б духовний отець благословляв князя на інше, то чи був би здійснений мученицький подвиг? Не випадково у кульмінаційний момент вибору, коли бояри і онук Борис намагалися відмовити Михайла Всеволодовича перечити Батієві, боярин Федір як один з головних героїв житія, нагадує великому князю: «Помниши ли, господине, слово отца своего духовнаго, еже учаше паю от святаго Евангелія? Рече бо Господь: иже хошет душу свою спасти, погубить ю, а иже погубить душу свою мене ради и Евангелія, то спасет ю».<sup>51</sup>

Таким чином світло слави великомучеників у такий спосіб немов органічно пролилось і на церкву, яка в особах князя та його боярина знайшла авторитетне підтвердження міцності і незламності християнського віровчення.

Разом з тим літописні оповідачі, возвеличуючи святість вірності Богу, осуджують зрадництво вірі вітчизняних пристосуванців, таких, як зокрема «нечестивии».<sup>52</sup> Доман путивлець, який стратив великомучеників. Він «був прежде христіанин, после же бысть поган, отъвръгся веры християнскія законопреступник».<sup>53</sup>

## Розділ VII

### ЗМІНА ОРДИНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

У працях багатьох істориків побутує думка про толерантне ставлення монголів до християнської релігії, «навіть з пошаною до Церкви». <sup>1</sup> «Татари не ставилися зле до християнської віри, — теж зазначив у своїй розвідці відомий історик Д.Багалій, — і тому можна гадати, що коли руські князі гинули в Орді, то причини цього були не релігійні, а політичні». <sup>2</sup> Важко погодитися з цими висновками, які досить-таки суперечать історичним фактам. Ординці, захоплюючи князівства Русі, ніяким чином не виявляли шаноби до віри підкорених. У полум'ї Успенського собору згорів володимирський єпископ Митрофан. <sup>3</sup> Загарбники скарали на смерть єпископів Рязані <sup>4</sup> та Переяслава. <sup>5</sup> У Чернігові були знищені і розграбовані Єлецько-Успенський, <sup>6</sup> Борисоглібський <sup>7</sup> монастирі. З церков були зняті золоті хрести і на їх місце поставлені місяці. <sup>8</sup> Зазнав пожежі і грабунку центральний чернігівський Спаський собор. <sup>9</sup>

Така ж «толерантність» проявлена загарбниками і в Києві. Як повідомляє «Київський синопсис», вороги «церковь пресвятыя Богородицы Печерскую оскверниша... и весь монастырь со всеми украшеніями и каменными стенами до основанія искорениша и разметаша». <sup>10</sup> Ігумен Києво-Печерського монастиря Серапіон, <sup>11</sup> врятувавшись від погромників, писав пізніше: «Кровь и отець и братия наша, аки вода многа землю напои». <sup>12</sup>

У Володимирі-Волинському, за літописним свідченням, «церкви... исполнена трупья». <sup>13</sup> Ці красномовні докази варварського ставлення загарбників до культових споруд, масові вбивства ченців, церковнослужителів не дають підстави обілювати ханську політику на завойованих землях.

Водночас, як засвідчують джерела, вона через кілька років після встановлення панування окупаційного режиму була змінена. З чим можна пов'язати пом'якшення ставлення загарбників до християнської віри?

Версій тут знову може бути кілька. Насамперед монголо-татари переконались у глибокій вірності і незрадливості православних своєму Богові, а

також перевагах християнського віровчення над язичницьким. Вчинок князя Михайла і його боярина Федора, за переказами, навіть здивував Батия.<sup>14</sup> Великий резонанс їх мученицької смерті за віру, без сумніву, позитивно вплинув на подальший характер зміни тактики ординців, щодо вірувань підкореного народу. Плано Карпіні у 1247 році свідчив, що «дехто, однак, передбачає, що якщо татари отримають всевладність (...), то вони змусять всіх вклонитися їхньому ідолу».<sup>15</sup> Проте цього не сталося. Загарбники навпаки починають симпатизувати християнській вірі. Син Бату Сартак стає християнином.<sup>16</sup> До речі, за ярликом до нього їздив онук Михайла Всеволодовича Борис,<sup>17</sup> і його розповідь про мученицьку смерть діда, можливо, вплинула на вибір релігії ханом. Хан Гаюк у 1247 р. вже теж збирався охреститися. Він тримав біля свого шатра чимало руських священників і дозволяв їм справляти службу у часовні.<sup>18</sup>

У 1261 році при хані Берке була створена Сарайська православна єпископія.<sup>19</sup> Першим її духовним зверхником став Митрофан, який також називався переяславським єпископом. Те, що його поставив у Сараї київський митрополит Кирило, свідчило про явний успіх руського православ'я. Адже регулярні поїздки в XIII столітті з подібною метою католицьких місіонерів в Золоту Орду не досягли бажаного успіху.

Руська православна церква завдяки власній єпископії в Сараї невдовзі добивається від ханських правителів ряд важливих привілеїв, які ставлять її у вигідніше становище, ніж підкорених князів. За християнськими ярликами церковнослужбовці були звільнені від усіх податків. У 1267 році у ярлику митрополиту Кирилу хан Менгу-Тимур наказував щиро молитися за нього Богові. За це від духовенства «не надобе им дань, и тамга,<sup>a</sup> ни ям;<sup>b</sup> ни подводы, ни война, ни корм».<sup>20</sup> Зневажники християнської віри мали каратися смертю.

Як бачимо, загарбницький режим, забезпечуючи своє панування, немовби прислухався до слів Михайла Всеволодовича («Тобі, царю (Батию —

---

<sup>a</sup> Мито.

<sup>b</sup> Давати коней.

Авт.), кланяюсь, тому що Бог доручив тобі царювати на цьому світі, а тому, чому наказуєш вклонитися, — не вклонюсь»<sup>21</sup>).

Влада від Бога. Ця християнська істина не суперечила військовій та окупаційній доктрині монголо-татар, і вони, відкинувши спроби духовного насадження власної язичницької віри, пішли на компроміс з недавно ворожою для них церквою, яка була часто головним організатором опору міст Русі. Слід зазначити, що потреба у такому союзі влади та руської церковної ієрархії надто зросла після того, як у 1253—1254 роках римський папа розіслав булли — особливо важливі грамоти — християнам, духовним особам Богемії, Моравії, Сербії, Померанії, Естонії та Прусії з закликом проповідувати хрестовий похід на татар.<sup>22</sup>

Звинувачення руської православної церкви у продажництві, переході на службу окупантам далеко не правомірні. Духовна влада в умовах загарбання Русі, ліквідації попередніх форм управління у ній зберегла автономні церковні інституції і стала для вцілілої людності єдиною міцною опорою, яка оберігала народ від втрати своєї самобутності, всіляко полегшувала його існування. Катастрофа, яку пережили люди з приходом монголо-татар, не могла не призвести до песимістичних настроїв та занепадницького відступництва від всіх духовних святинь попереднього укладу життя. Русичі у більшості своїй, однак, не розчинились в Орді, як чимало інших підкорених народів, їхня духовна відособленість відіграла помітну роль у подальшому відродженні сил опору поневолювачам.

У житії про убієння Михайла Чернігівського знаходимо зрозуміло-втішливе церковне пояснення подій середини XIII століття для сучасників. Вони, за думкою літописця, спричинені «гневом Божіим, за умноженіє грехов наших; якоже при Нои и яко при Лоте казнь Божія на землю нахождааше, такоже и в последняя времена сія наведе Бог рукою своею на землю христіаньскую, по пророчьству древних Пророк, якоже рече: аще ли хочете, послушаєте мене, оружіе вы пояст; и сем всем минувшим, взиде гнев Божий на вся живушая на земль, якоже рече: аще хочете, да поживете в правде, аще ли не хочете, то един вас поженет 1000, а два двигнета тму».<sup>24</sup>

Церква, посилаючись на гнів Божий, знайшла розуміння в серцях поневоленого люду. Сприйняттю окупації, її численних жертв як кари<sup>25</sup> за дні князівських усобиць, недотримання Божих заповідей важко було протиставити щось інше і зрозуміліше.

А відтак авторитет духовного слова надзвичайно зріс. Мученицький подвиг Михайла Всеволодовича та його боярина Федора став для православної церкви тим знаменом, яке об'єднувало віруючих не тільки навколо Бога, а й над усім тим рідним, вітчизняним, зрікшись якого людина втрачає свою сутність і значимість.

## Розділ VIII

### МУЧЕНИКИ «НА СЛУЖБІ» В ІВАНА ГРОЗНОГО

Перша спроба надати Михайлу Всеволодовичу ореолу святості відноситься до другої половини XIII століття і пов'язується з ім'ям його дочки, Марії Михайлівни,<sup>1</sup> яка, живучи в Ростові, займалася літописанням і як перша княгиня-письменниця Київської Русі<sup>2</sup> мала досить помітний вплив на поширення агіографічних творів про своїх загиблих рідних.

Академік-літературознавець Д.Лихачев вважає, що «літописання 30-х — початку 60-х років, відображене у Лаврентіївському літописі, а з 1263 до початку 70-х років в Сімеонівському літописі, велось в Ростові».<sup>3</sup> Ще раніше про ростовське літописання в Лаврентіївському літописі зробив аргументовану розвідку професор М.Присьолков.<sup>4</sup> Часте повторення у цій писемній пам'ятці імені княгині Марії, її рідних, зокрема загиблого чоловіка Василька, деякі деталізовані описи в якійсь мірі проливають світло на зацікавленого і нестороннього до подій автора, тобто дочку Михайла Всеволодовича.<sup>5</sup>

«Ростовське житіє, — зазначав у цьому зв'язку дослідник Н.Серебрянський, — являє собою перший досвід церковного сказання про св. Михайла взагалі».<sup>6</sup> На користь цієї тези красномовно свідчить хоча б така деталь — у одному з первинних списків житія є таке закінчення: «вложи Бог в серце благочестивима и правоверныма **нашема** князема, внуками его Борису и Глебу, брату его...».<sup>7</sup>

Пізніші переписувачі пропускають слова «нашема» як непотрібне уточнення. Тим часом воно було не зайвим і органічно входило в текст, який писаний рукою людини, пов'язаної родинним зв'язком з Михайлом Всеволодовичем. Слово «наш» не міг застосувати якийсь інший ростовський літописець, оскільки князь не був із Ростова. Отже, ототожнення автора житія і княгині Марії цілком правомірне. Тим паче, що церковне вшанування Михайла Всеволодовича розпочалось у Ростові, де його дочка вибудувала на честь батька церкву.<sup>8</sup> Відбулося це у кінці 50-х або в 60-х роках XIII століття, бо в 1271 році<sup>9</sup> княгиня померла.



Чому княгиня Марія взялася за перо? У такий спосіб вона вирішила увічнити пам'ять про найрідніших їй людей, показати, що вони були героями свого часу. У літописанні Марії є хвилюючі рядки про тяжку облогу ординцями Чернігова, спалення міста, взяття у полон єпископа Порфирія, фіксуються й інші повідомлення з Придесення. Сімейні трагічні сторінки і літературні ідеали княгині надихнули її на плідну творчість. Здобута освіта допомогла Марії висловити свої почуття, думки досить високохудожніми засобами. Образи чоловіка Василька та батька Михайла Всеволодовича змальовані нею любовно, з теплотою. Авторка захоплена їхньою мужністю, силою духу. На прикладах свого чоловіка і батька Марія показала всім, хто пережив катастрофу загарбання монголо-татарами, як важливо у сумні дні не зрадити духовним ідеалам, бути вірним собі та Батьківщині.

Згодом церква (у 1270-і — 1300-і роки) канонізувала Михайла Всеволодовича як святого. Важко у цьому зв'язку погодитись з точкою зору О.Хорошева про те, що «покаяння, смиренність і покірність — ось головна ідея політичної канонізації XIII — початку XIV в.».<sup>10</sup> Ростовське літописання та й сам характер життя про Михайла Всеволодовича, як зазначає Д.Лихачев, «проникнуті ідеєю необхідності міцно стояти за віру і незалежність батьківщини».<sup>11</sup> Хіба після вбивства чоловіка, а потім і батька княжна Марія не могла написати: «Избави Бог от лютаго томленья бесурьменьскаго люди Ростовскаго земля: вложи ярость в сердца крестьяном, не терпяще насилья поганых, изволиша вещь, и выгнаша из городов, из Ростова, из Володимира, ис Суждаля, из Ярославля».<sup>12</sup>

Первинне ростовське літописання, мабуть, з цих причин і набуло популярності, поширення, тому що воно живописало про болючу трагедію для всіх сучасників, змушувало задумуватись над вірністю духовним ідеалам Вітчизни.

Вже в кінці XIII століття майже одночасно виникають кілька редакцій життя про Михайла Всеволодовича та боярина Федора. Найбільшого поширення набули «Слово новосвятого мученику Михаила князя русаго и Феодора воеводы первого в княжении его. Сложено взкратце на похвалу

святыма отцемъ Андреем» та «Месяца семптеврия в 20 день. Убиение благовернаго князя Михаила Черниговского и Феодора воеводы его. Сотворено Иоанном епископом. Благослови отче».<sup>13</sup>

«Тексти з іменем Андрія та іменем Іоанна лише відносно можна визначати як дві різні редакції, — слушно зазначає дослідник Л.Дмитрієв. — Істотна різниця між ними полягає у різниці заголовків і в тому, що там, де в заголовку стоїть ім'я Андрія, в тексті ім'я духовного отця, який благословив князя на подвиг, не названо, а там, де в заголовку стоїть ім'я Іоанна, в тексті він і названий духовним отцем князя».<sup>15</sup> На нашу думку, виникнення цієї суперечності можна пояснити трьома етапами редагування первинного житія. Спочатку з'являється ростовська редакція Марії Михайлівни. Вона, очевидно, не задовольнила єпископа Іоанна, бо в якійсь мірі применшувала його заслуги у здійсненні подвигу мучеників, і він вносить до житія свої суттєві корективи як безпосередній свідок прощальної розмови з Михайлом Всеволодовичем. На третьому етапі виникає поширеніша редакція отця Андрія, де ім'я духівника Іоанна викреслюється. Причини тут можуть бути різні — і внутрішні церковні чвари,<sup>a</sup> і бажання применшити заслуги конкретного отця Іоанна, щоб приблизити значення руської православної церкви взагалі. Літописна практика тієї доби не засуджує за сьгоднішніми мірками плагіат — автором наступної редакції того чи іншого житія, літописної оповіді вважався той, хто допрацював або кардинально переробив попередні тексти.

У XV столітті з'являється перероблене житіє про князя Михайла та його боярина з урахуванням новітніх церковних вимог Пахомія Логофета,<sup>16</sup> ієромонаха, постриженого і посвяченого на Афоні і прибулого у віці близько 30 років не пізніше 1438 року до Новгороду.<sup>17</sup> До своєї редакції тексту, написаного десь до 1473 року,<sup>18</sup> він додав повість «О убіеніи злочестиваго царя Батыя», яка,

---

<sup>a</sup> Митрополит Кирило, який здобув найвищу церковну посаду на Русі за сприяння Данила Галицького, ворогував з ростовськими єпископами як «тартарськими угодниками». Не був він прихильний і до Чернігова. Адже довгий час перебував у князівському таборі, де Михайло Чернігівський вважався ворогом №1.

за думкою В.Ключевського, є «книжна обробка» південно-слов'янської народної пісні.<sup>19</sup>

Як літературна пам'ятка насиченого емоційно-образного змісту, житіє про Михайла Всеволодовича та його боярина Федора не позбулось своєї актуальності і в XVI столітті, коли Москва приборкувала Казанське та Астраханське ханства і стала претендувати на роль «третього Риму». Прийнявши у січні 1547 року першим з усіх попередників титул царя,<sup>20</sup> Іван IV (Грозний) почав енергійно докладати зусиль, аби держава стала спадкоємницею колишньої слави Риму й Візантії.

Нечисленний пантеон маловідомих московських святих, звичайно, не відповідав ідеологічним вимогам дня. Завдяки царському замовленню відбувається масова канонізація. У загальнодержавний пантеон святих заносять святих підкорених Москвою земель, а також Києва. Останні (Борис і Гліб, Феодосій і Антоній Печорський) повинні були демонструвати спадкоємність Московії Київській Русі. Тоді ж до загальнодержавного пантеону зараховуються й святі Михайло Чернігівський та його боярин Федор. Таким чином, як зазначає А.Хорошев, демонструвався «московський протекторат над південноруськими землями».<sup>21</sup>

Як відомо, 1500 року Чернігово-Сіверщина відійшла до Московії. Проте утворена у 1569 році на базі Литви і Польщі Річ Посполита<sup>22</sup> прагнула відновити свій вплив на втрачених землях. У 1578 році Стефан Баторій зібрався воювати з Москвою,<sup>23</sup> залучивши для цього козацьке військо. У 1579 році поляки та литовці вчинили спробу оволодіти Черніговом, але місто, героїчно витримавши облогу, не здалося.<sup>24</sup>

У зв'язку з цими подіями і відбулося перенесення мощів святих Михайла і Федора у Москву. Воно перетворилося у помпезну політичну акцію. У 1578 році цар Іван IV (Грозний) написав у Чернігів до загиблих в Золотій Орді мучеників послання, запрошуючи їх «яко живих» до Москви: «Святіи великомученицы и исповедники Господни, благоверный княже Михаиле, и ты, боярише его Феодоре! Господу нашему Иисусу Христу произволившу вас своих угодников прославити толикими чудесы... Мы же смиреннии, со отцем своим

митрополитом и со святители и со всем освященным собором, и со иноки, и с боляры, и со всеми православными христианы, слышавше сія величія Божія и вашія святыни чудодействія, прославихом славимаго Бога и Спаса нашего Иисуса Христа. И советовахом, мы смиренніи со отцемъ своимъ Антоніемъ митрополикомъ всея Руси и со святители Рускія земли и со всем освященным собором, и со иноки, и с бояры и со всеми православными христианы, соборне советовавше, к вамъ, святіи, верою влекомы, желающе ваша мощи видети въ славномъ граде Москве; темъ же соборне единомысленно мы, смиренніи, моленіе послахом к вашей святыни, не яко властительски, но яко рабски и припадающе молимъ вашу святыню, не яко отшедших, но яко живыхъ васъ молимъ... Презрите беззаконія наша, не возгнушайтесь срамныхъ дел наших, очистите согрешенія наша... Услышите моленіе святителское, и всего освященнаго собора, владите себе посланнымъ отъ насъ къ вамъ; не бо они мощи ваши принесут, но вы сами благоизвольно прїидете к намъ и насъ просветите и градъ сохраните, изволите съ нами в царствующемъ градъ Москве жити... Освятите церкви христїанскія, облецете іерея въ правду, даждьте царемъ судъ; разрушите иноплемennыхъ рати, уставите обдержашіи на ны мятежи, и утолите усобныя брани... и насъ пришествіемъ своимъ просветите и впредь просвещайте въ славу и хвалу Христу Богу нашему».<sup>25</sup>

Перенесенія<sup>a</sup> з Спаського собору у 1578 році мощів до Москви у храм, що стояв над Тайницькими воротами, і який названо тоді ж Чернігівським собором<sup>26</sup> свідчило про велику популярність у царському середовищі і в народних масах культу Михайла та Федора, віру великогрішного царя у зміцнення своєї влади саме підсиленням московського пантеону найвідомішими святими мучениками і про те, що у такий спосіб влада намагалася духовно поєднатися з населенням спірної території. У Москві

---

<sup>a</sup> 14 лютого, очевидно, вже 1579 року мощі князя та його боярина зустріли церковники з хрестами, цар і цариця, «и множество народа всякого, жен и детей».

згодом збудували церкву в ім'я Чернігівських чудотворців.<sup>27</sup> А урочистий день їх зустрічі 14 лютого став відзначатися як свято.

У 1770 році мощі святих було перенесено до Сретенського собору, а в 1774-му — в Архангельський.<sup>28</sup>

Катерина II для урочистостей встановлення миру з Турцією після вдалих перемог російської армії наказала виготовити велику срібну раку, на якій майстер Роберт зобразив наступ монголів на Київ, поїздки мучеників до Батия, образ князя Михайла, а також вигравіював текст:

«Во славу Тріюпостаснаго Бога, въ честь Приснопамятному Святому Михаилу Черниговскому, от корене Равноапостольнаго Князя Владиміра Великаго в седьмой степени произшедшему, за веру и Отечество с другом своим Феодором Болярином в Орде от Батыя в 1244 лето 20 Сентября пострадавшему, из Чернигова в столичный град Москву принесенному, zdeже сь державными своими сродниками почивающему, Благочестивейшая Великая победами и миромъ превознесенная Императрица Екатерина Вторая, всехъ единовѣрныхъ, Греко-Восточныхъ Христіанъ надежда, покровъ и избавленіе, силу Оттоманской Порты низложившая, неприступную Бендерскую крепость в прахъ и пепель обратившая, победоносное свое оружіе за Дунай разпространившая, сожженіемъ и совершеннымъ Турецкаго флота в Архипелаге при Чесме изтребленіемъ прославившаяся, Молдавіи, Валахіи и Архипелажским островамъ вожделенныя выгоды утвердившая, народамъ, обитающимъ въ Крыму, въ Кубани и Тамане свободу даровавшая, одержаніемъ пристаней, Керчи, Еникуля, города Кинбурна к новымъ промысламъ и кораблеплаваніямъ в Чорное и Белое море путь отверзшая, возобновляя древнія града Кремля зданія новымъ великолепіемъ, сію раку въ торжественное изьявленіе преслано заключеннаго с Портов Оттоманского Юля 10 дня 1774 года мира, и в знак истиннаго своего благочестія и пламенеющей к Богу благодарности, въ третіенадесять лето благословеннаго своего царствованія, при Наследнике своемъ Благоверномъ Государе Цесаревиче и Великомъ Князе Павле Петровиче и супруге Его Благоверной Государине и Великой Княгини Наталіи

Алексеевне от создания міра 7282, от Рождества Христова 1774, воздвигнути благоволила».<sup>29</sup>

Попередню мідну гробницю було вклено в цю срібну раку, яку у дні захоплення французами Москви втрачено.<sup>30</sup>

Під час офіційної канонізації князя Михайла та боярина Федора у XVI столітті церковники визначили характер портретного іконопису мучеників. Святий Михайло мав зображуватися художниками так: «Рус, власы — кудри, а брада короче Василя Кесарийского, с проседью».<sup>31</sup> Зустрічається й опис зовнішності мучеників в Устюжському літописі XVI століття: «Михаиль русь, власы кудреваты, брада, аки у Іоанна Предтечи, с проседью; на главе шапка; шуба верх камка киноварь с бьлилом, испод лазорь, камка же.

Феодорь сед, плешивь, власы с ушей мало повились, брада покороче Власіевы, шуба верх лазор сь белилом, камка пестрена, испод киноварь пестрен же.

Михаил держит крест или молебна, і в левой мечь в ножнах.

Феодор держить церковь, а другая молебна; инде пишут в руке крест, а вь другой меч в ножнах».

Після перевезення мощів князя Михайла і боярина Федора у Москву чернігівці не забувають про релігійний і громадський подвиг земляків. У 1692 році за проханням солдат та стрільців у фортеці («у малом верхнем городе») споруджено дерев'яну церкву князя Михайла та боярина Федора.<sup>33</sup>

Вона діяла до 1766 року, а потім за ветхістю була розібрана. Нову кам'яну церкву на честь великомучеників Михайла і Федора почали будувати при Чернігівській духовній семінарії у 1803 році. Будівництво ж храму завершили у 1808 році.<sup>34</sup>

Архієпископ Чернігівський Філарет Гумілевський через кілька десятиліть потурбувався про капітальний ремонт приміщення церкви, який закінчено 14 вересня 1866 року.<sup>35</sup> Відбувалися і пізніші реконструкції. Після однієї з них красивий купол церкви став нагадувати один з куполів Володимирського собору Києва.

За часів радянської влади церква використовувалася переважно як склад, і лише у 1991 році завдяки православної громаді храм відчинив двері<sup>36</sup> для віруючих і нині у ньому проводяться богослужіння.



## НАЩАДКИ МИХАЙЛА ВСЕВОЛОДОВИЧА

Завершальні сторінки нашого дослідження ми присвячуємо короткій студії про нащадків Михайла Всеволодовича, Не все про них відомо, але ряд цікавих, неординарних подробиць про особистостей з роду святого засвідчують про те, що духовні чесноти князя, його праведний стиль життя як певний код-кодекс поведінки передавався спочатку дітям, а потім їх наступникам.

25 вересня 1250 року помирає старша дочка Михайла Всеволодовича — настоятельниця жіночого монастиря в Суздалі Єфросинія. Вона залишила про себе добру славу як лікарка, знавець філософії, риторики, сумлінний організатор монастирського життя.

У XVI столітті в Суздалі церковні діячі за прикладом інших міст вирішують визначитися, яку б видатну історичну особу оголосити святою.<sup>2</sup>

Суздальським єпископом Варлаамом було віднайдено житіє<sup>3</sup> Єфросинії Суздальської,<sup>a</sup> із змістом якого він познайомив Івана IV (Грозного)<sup>4</sup> (легендарність цього літописного оповідання, написаного ченцем Григорієм, за думкою дослідника В.Колобанова, «сусідствує з історичними фактами»)<sup>5</sup>

За особистим бажанням царя<sup>b</sup> вона була невдовзі офіційно канонізована.<sup>6</sup> Онук Михайла Всеволодовича — Олег,<sup>c</sup> син Романа Старого, теж проголошений святим.<sup>7</sup>

---

<sup>a</sup> Єпископ Варлаам знайшов його біля 1575 року у Махрицькому монастирі. Сюди житіє потрапило з Євфимієвого монастиря. Воно було написане іноком Григорієм орієнтовно у 1558 році на основі іншого первинного житія.

<sup>b</sup> Під час оприччини у Покровському монастирі опозиційно настроєні черниці, колишні дружини страчених бояр, підносили у народі святість померлої Соломії, першої дружини Василя III, що непокоїло царя. У протигагу діям монашок-аристократок він посприяв поширенню слави про чудодійства дочки Михайла Всеволодовича.

<sup>c</sup> Похований у Брянському монастирі.



Завдяки турботам ростовської княгині Марії та її дітей — Бориса та Гліба — було встановлено вшанування їх батька і діда князя Михайла, збудовано на його честь церкву.<sup>8</sup> Дочка, як ми зазначали раніше, написала для церковного використання в прологах первинне житіє про мученицьку смерть найближчої їй людини. У 1271 році княгиню поховали у Спасо-Яковлевському монастирі, який вона заснувала на березі озера Неро.<sup>9</sup> Через деякий час у місті припиняються систематичні літописні записи.

Молодший син Марії Михайлівни Гліб Василькович Білозерський (1236—1278) кілька років провів у Золотій Орді. Никонівський літопис сповіщає про те, як він, ще молодий князь, служив татарам і врятував багатьох християн від нелюдського ставлення ординців.<sup>10</sup> У 1257 році Гліб одружився у Золотій Орді на монгольці. У нього скоро з'явилися сини Дмитро (помер у 1294 р.) та Костянтин (помер у 1307 р.).<sup>11</sup> Очевидно, благополучна служба Гліба серед загарбників пов'язана з ростовським єпископом Кирилом, який зцілив ханського сина, аж вся «орда радовалась».<sup>12</sup> Хан наказав давати данину храму святої Богородиці, де правив владика. Однак наступний ростовський єпископ Ігнатій на десятий тиждень після урочистого поховання Гліба Васильковича у Соборній церкві «осудил убо бе зело жестоко своего великого князя» і наказав перепоховати його в Княгиніному монастирі.<sup>13</sup> Оскільки за це владика був покараний митрополитом («осудил бо еси преже суда Божія уже скончавшагося, а жива суца стыдятся, и дары от него приемля»),<sup>14</sup> то можна припустити, що померлий мав серйозні суперечності з проординським церковником.

Син Михайла Всеволодовича Ростислав (1223—1264), одружившись у 1243 році на дочці угорського короля Бели IV Анні, отримує у володіння сербські князівства Мачву і Боснію.<sup>16</sup> Його резиденцією стає Белград. Відомо, що дочка Ростислава Михайловича Кунгута вийшла заміж за володаря Чехії Пржемысла II Оттокара і проголошена чеською королевою.<sup>a17</sup>

---

<sup>a</sup> Після смерті короля вона вийшла заміж за магната Завіші з міста Рожмберка.

Крім неї, Ростислав та Анна мали ще двох синів та трьох дочок. Найстарший син, названий на честь діда Михайлом, був баном Мачви та Боснії. Одна з дочок<sup>a</sup> вийшла заміж за царя Болгарії Михайла I Асена. Грифіна стала дружиною краківського князя Лестька (Лешка) Чорного, а Маргарита — черницею-абатисою.<sup>18</sup>

Багато нащадків дав син святого Михайла Симеон, глухівський князь. З його родини пішли відомі роди князів Новосильських, Білевських, Одоєвських та Воротинських.<sup>19</sup> Від іншого сина Михайла Всеволодовича Мстислава, карачаївського князя, пішли князі Карачаївські, а згодом Мосальські, Хотетовські, Козельські, Єлецькі, Звенигородські і Болоховські.<sup>20</sup>

Велике родове гніздо зародилося і у сина Юрія, нащадками якого стали князі Конинські, Спашські, Мишецькі, Мезецькі, Борятинські, Оболенські та Волконські.<sup>21</sup> За дослідженням Чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського, до гілки роду князя Михайла належать також князі Долгорукі, Горчакови та Щербатови. Святий «за свій великий подвиг нагороджений і на землі благословенням небесним»,<sup>22</sup> — так зазначає відомий дослідник про продовження буття у нащадках відомого князя, який зробив виклик Орді.

---

<sup>a</sup> Ім'я невідоме.

# ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

## ВСТУП

- 1 Кусков В. История древнерусской литературы. — М., 1989. — С.132.
- 2 История русской литературы XI—XX веков. — М., 1983. — С.29.
- 3 Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. — Ленинград, 1937. — С.168.
- 4 Соколов Ю. За землю русскую. — М., 1990. — С.42.
- 5 Демков М. Краткая история Черниговской земли до XIX века // Календарь Черниговской губернии на 1886 год. — Чернигов, 1885. — С.73.
- 6 Тисячоліття Чернігівської єпархії. — К., 1992. — С.10.
- 7 Галятовський І. Ключ розуміння. — К., 1985. — С.355—356;  
Татищев В. История российская в 7 томах. — М., 1965. — Т.5. — С.35—38.
- 8 Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских. — М., 1915. — Кн.3. — С.50.

## Розділ I

### З РОДУ ОЛЬГОВИЧІВ

- 1 Літопис руський. — К., 1989. — С.326.
- 2 Лісовий Г. Святі мученики та сповідники Михаїл і Феодор Чернігівські // Житіє святих Михаїла, князя Чернігівського та боярина його Феодора. — Чернігів, 1992. — С.4,14.
- 3 Карамзин Н. История государства Российского в 12-ти томах. — М., 1991. — Т.II—III. — С.552.
- 4 Максимович М. Киев явился градом великим. Вибрані українознавчі твори. — К., 1994. — С.111.
- 5 Власьєв Г. Потомство Рюрика. Материалы для составления родословной. — СПб., 1906. — Т.1. — Часть I. — С.26.
- 6 Ричка В. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // Український історичний журнал. — 1992. — №1. — С.135; Пушкирева Н. Женщины Древней Руси. — М., 1989.— С.75.
- 7 Грушевський М. Історія України-Руси в одинадцяти томах, дванадцяти книгах. — К., 1993. — Т.III. — С.569.

- 8 Літопис руський. — С.395.
- 9 Голубовский П. История северской земли до половины XIV столетия. — К., 1881. — С.170.
- 10 Там само.
- 11 Лиманов Ю. Северо-восточный источник Московского летописного свода 1480 г. // Исследования по истории феодально-крепостнической России. — М. — Л., 1964. — С.18.
- 12 Зотов Р. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. — СПб., 1892. — С.286.
- 13 Кайдаш С. Сила слабых. Женщины в истории России (XI—XIX в.в.). — М., 1989. — С.36.
- 14 Зотов Р. Вказана праця. — С.286.
- 15 Там само.
- 16 Преподобная Евфросиния Суздальская // Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. — СПб., 1896. — Выпуск второй. — С.24.
- 17 Родовід руських князів за літописом руським. До 1500-річчя Києва. Склад Л.Махновець. — К., 1989.
- 18 Літопис руський. — С.510.
- 19 Там само. — С.354.
- 20 Голубовский П. История северской земли до половины XIV столетия. — С.170.
- 21 Карамзин Н. История государства Российского в 12-ти томах. — М., 1991. — Т. II—III. — С.464.
- 22 Літопис руський. — С.355.
- 23 Там само. — С.355—356.
- 24 Там само. — С.356.
- 25 Там само. — С.357.
- 26 Там само.
- 27 Зотов Р. Вказана праця. — С.235.
- 28 Літопис руський. — С.368.
- 29 Зотов Р. Вказана праця. — С.234.

## Розділ II

### СПРАВЕДЛИВИЙ КНЯЗЬ

1 Зотов Р. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. — СПб., 1892. — С.235.

2 Голубовский П. История северской земли до половины XIV столетия. — К., 1881. — С.172.

3 Коринный Н. Переяславская земля X — первая половина XIII века. — К., 1993. — С.67.

4 Преподобная Евфросиния Суздальская // Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. — СПб., 1896. — Выпуск второй. — С.25.

5 Сапон В. Євфросинія, княжна чернігівська // Комсомольський гарт. — 1982. — 7 вересня.

6 Прокофьев Н. О литературно-художественных взглядах и представлениях в Древней Руси XI—XVI веков // Литература Древней Руси. Межвузовский сборник научных трудов. — М., 1986. — С.5.

7 Літопис руський. — К., 1989. — С.379.

8 Іловайський Д. Княжий період України-Руси до князювання Данила Галицького. — Тернопіль, 1886. — Т.2. — С.207.

9 Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200—1304. — М., 1989. — С.109.

10 Голубовский П. История северянской земли до половины XIV столетия. — С.182.

11 Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ). — М., 1962. — Т.1. — С.509.

12 Карамзин Н. История государства Российского в 12 томах. — М., 1991. — Т.II—III. — С.489.

13 ПСРЛ. — М., 1962. — Т.I. — С.509—510.

14 Зотов Р. Вказана праця. — С.229.

15 Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т.II. — С.244.

16 Родовід руських князів за літописом руським. До 1500-річчя Києва. Склад Л.Махновець, — К., 1989.

17 Зотов Р. Вказана праця. — С.229.

- 18 ПСРЛ. — М., 1965. — Т.XXX. — С.86.
- 19 Там само.
- 20 Там само. — С.86.
- 21 Кайдаш С.Сила слабых. Женщины в истории России (XI—XIX в.в.). — М., 1989. — С.36.
- 22 Там само.
- 23 Костомаров М. Галерея портретів. — К., 1993. — С.58.
- 24 Літопис руський. — С.384.
- 25 Там само.
- 26 Голубовский П. История северской земли до половины XIV столетия. — С.183.
- 27 Літопис руський. — С.384.
- 28 Там само.
- 29 Там само. — С.385.
- 30 Карамзин Н. История государства Российского в 12 томах. — Т. II—III. — С.493.
- 31 Там само. — С.493.
- 32 Там само.
- 33 Летописец новгородский, начинающийся от 1017 года, и кончающийся 1352 годом. — М., 1782. — С.112.
- 34 Там само.
- 35 Карамзин Н. История государства Российского в 12 томах. — Т.II—III. — С.496.
- 36 Летописец новгородский, начинающийся от 1017 года, и кончающийся 1352 годом. — С.113.
- 37 Там само.
- 38 Карамзин Н. История государства Российского в 12 томах. — Т.II—III. — С.626.
- 39 Там само.
- 40 Летописец новгородский, начинающийся от 1017 года, и кончающийся 1352 годом. — С.114.

- 41 Там само.
- 42 Там само.
- 43 Там само.
- 44 Карамзин Н. История государства Российского в двенадцати томах. — Т. III. — С. 498.
- 45 Там само. — С. 498.
- 46 Там само. — С. 499.
- 47 Летописец новгородский, начинающийся от 1017 года, и кончающийся 1352 годом. — С. 120.
- 48 ПСРЛ. — Л., 1928. — Т. I. — Вып. 3. — С. 512.
- 49 Преподобная Евфросиния Суздальская. — С. 25.
- 50 Там само. — С. 26.
- 51 Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. — С. 177.
- 52 Там само.
- 53 Колобанов В. Суздальская агиография: традиционность и эволюция // Литература Древней Руси. Сборник научных трудов, — М., 1981. — С. 77.

### Розділ III

#### **ВОЛОДАР КИЄВА, ГАЛИЧА Й ЧЕРНІГОВА**

- 1 Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 2. — С. 245.
- 2 Карамзин Н. История государства Российского в 12 томах. — М., 1991. — Т. III. — С. 500.
- 3 Літопис руський, — К., 1989. — С. 388.
- 4 Там само. — С. 390.
- 5 Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1990. — С. 247.
- 6 Горский А. Феодалная война в Южной Руси накануне монголо-татарского нашествия // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII в.в.» (15—18 мая 1990 г.). — Чернигов, 1990. — С. 139.
- 7 Літопис руський. — С. 390—391.
- 8 Там само. — С. 391.

- 9 Там само.
- 10 Летиписец новгородский, начинающийся от 1017 года, и кончающийся 1352 годом. — М., 1781. — С.125.
- 11 Літопис руський. — С.391.
- 12 Там само.
- 13 Летописец новгородский, начинающийся от 1017 года, и кончающийся 1352 годом. — С.125.
- 14 Там само.
- 15 Літопис руський. — С.391; Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. — С.248.
- 16 Очерк истории города Чернигова. 907—1907. — Чернигов, 1908. — С.10—11.
- 17 Літопис руський. — С.392.
- 18 Там само.
- 19 Там само. — С.522.
- 20 Голубовский П. История северской земли до половины XIV столетия. — К., 1881. — С.188.
- 21 Татаро-монголы в Азии и Европе. — М., 1970. — С.182.

#### Розділ IV

### НЕПОЧУТИЙ ГОЛОС

- 1 Дитрих М. Русская женщина великокняжеского времени. — СПб., 1904. — С.23.
- 2 ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т.7. — С.142.
- 3 Там само. — С.142.
- 4 ПСРЛ. — СПб., 1851. — Т.5. — С.174.
- 5 Повесть о разорении Рязани Батыем // Художественная проза Киевской Руси XI—XIII веков. — М., 1957. — С.270.
- 6 Сапон В. «Град взяша и запалиша огнем...» // «Деснянська правда», 1989. — 6 жовтня.
- 7 ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т.7. — С.144.



- 8 Ефименко А. История украинского народа. — К., 1990. — С.82.
- 9 ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т.7. — С.144.
- 10 Голубовский П. История северской земли до половины XIV столетия. — К., 1881. — С.193.
- 11 Географическо-статистический словарь Российской империи. — СПб., 1885. — Т.5. — Выпуск 4. — С.662.
- 12 Зотов Р. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. — СПб., 1892, — С.193.
- 13 ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т. 7. — С.144.
- 14 Там само.
- 15 Черниговский исторический музей. — К., 1988. — С.25.
- 16 Коваленко В. До вивчення чернігівського передгороддя // Слов'яноруські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернігів, 1995. — С.43—44.
- 17 Там само. — С.44.
- 18 Ляскоронский В. Северные князья и половцы перед нашествием на Русь монголов. — Казань, 1913. — С.2—4.
- 19 Андріяшев О. Нарис історії колонізації сіверської землі до початку XVI віку // Записки історико-філологічного відділення ВУАН. — К., 1928. — Кн.ХХ. — С.107.
- 20 Коваленко В. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX—XIII в.в. — К., 1988.— С.32.
- 21 Там само.
- 22 ПСРЛ. — СПб., 1851. — Т.5. — С.175.
- 23 Каргалов В. Монголо-татарское нашествие на Руси. XIII век. — М., 1966. — С.75.
- 24 Из Лаврентьевской летописи // Памятники литературы древней Руси. XIII век. — М., 1981. — С.148.
- 25 Ярыгин А. Былое Черниговской земли. — Чернигов, 1898. — С.115.
- 26 Карнабед А. Таємниці Болдиних гір (нарис третій) // Сіверянський літопис, 1995. — №5. — С.26.
- 27 Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. — Чернигов, 1852. — С.20.

28 Из тверской летописи // Памятники литературы древней Руси. XIII век. — М., 1981. — С.172.

29 Марков М. О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Нестеровой летописи, как они следуют в ней по порядку годов. — М., 1813. — С.49.

30 Очерк истории города Чернигова. 907—1907. — Чернигов, 1908. — С.10.

31 Игнаткин И. Чернигов. — М., 1955. — С.32.

32 Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн.4. — С.4.

33 Бережнов М. К истории Спасского собора. — М., 1911. — С.11.

34 Історія України в документах і матеріалах. — К., 1939. —Т.І. — С.195.

35 Св. Князь Михаил Черниговский // Черниговские Епархиальные известия. Прибавления. — 1864. — 1 августа. — С.435.

36 Андріяшев О. Нарис історії колонізації сіверської землі до початку XVI віку. — С.114.

37 Там само. — С.115.

38 Коваленко В., Моця О. Давньоруське поселення біля с.Автуничі на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С.5.

39 Коваленко В., Казаков А. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя. Тези доповідей міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5—6 жовтня 1994 р. — К., 1994. — С.34.

40 Шекун О. Сільська округа літописного Любеча // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі — Чернігів, 1992. — С.53.

41 Шекун А., Веремейчик Е. Селища IX—XIV в.в. в междуречье низовой Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX—XIII в.в. — К., 1988. — С.106.

42 Егоров В. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV в.в., — М., 1985. — С.28.

43 Рыбаков Б. Ремесло древней Руси. — М., 1948. — С.780—781.

44 Пашуто В. Монгольский поход в глубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. — М., 1970. — С.216.

- 45 Иловайский Д. История России. — М., 1906. — Т.1. — С.580.
- 46 Там само. — С.571.
- 47 ПСРЛ. — СПб., 1851. — Т.5. — С.175.
- 48 Там само.
- 49 Там само.
- 50 Там само.
- 51 Нечволодов А. Сказания о Русской земле. — Москва, 1991. — Кн.2. — С.274.
- 52 ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т.7. — С.144.
- 53 Черепнин Л. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. — М., 1970. — С.190.
- 54 Федотов Г. Святые Древней Руси. — М., 1990. — С.95.
- 55 Антоній, митрополит Чернігівський і Ніжинський. Нариси з історії Чернігівської єпархії // Тисячоліття Чернігівської єпархії, — К., 1992. — С.10.
- 56 Добриця О. Князі чернігівські. — Чернігів, 1992. — С.49—50.
- 57 Матузова В. Английские средневековые источники IX—XIII в.в. — М., 1979. — С.174.
- 58 Там само.
- 59 Голубинский Е. История-Русской церкви. — М., 1901. — Т.1. — С.958.
- 60 Борисов Н. Церковные деятели средневековой Руси XIII—XVII в.в. — М., 1988. — С.18.
- 61 Карташев А. Очерки по истории Русской церкви. — М., 1991. — Т. 1. — С.293.
- 62 Томашівський С. Предтеча Ісидора. Петро Акеревич, незнаний митрополит руський (1241—1245) // Зап. чина св. Василя Великого. — Жовка, 1927. — Т.2. — Вип.3/4. — С.273.
- 63 Лавочкин Н. Предисловие // Сказание о князе Михаиле Черниговском и о его боярине Феодоре. Факсимильное воспроизведение лицевого списка из собрания государственного исторического музея с переводом и приложениями. — М., 1988. — С.8.

64 Матузова В. Английские средневековые источники IX—XIII в.в. — С.180—182.

65 Іловайський Д. Княжий період України-Руси до князювання Данила Галицького. — Тернопіль, 1886. — Т.2. — С.212.

66 Горский А. Феодальная война в Южной Руси накануне монголо-татарского нашествия // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII в.в.» (15—18 мая 1990 г.). — Чернигов 1990. — С.139.

67 ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т.7. — С.144.

68 Літопис руський. — К., 1989. — С.395.

69 Там само. — С.395.

70 Там само.

71 Там само.

## Розділ V

### БЕЗ ВЛАДИ

1 Літопис руський. — К., 1889. — С.395.

2 История Украинской ССР. — К., 1981. — Т.1. — С.418.

3 Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. — К., 1992. — С.30.

4 Киевский синопсис.— К., 1823. — С.87—88.

5 Нечуй-Левицький І. Історія Руси. Напади татарські і литовські на Русь. — Львів, 1879. — Т.2. — С.26.

6 Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ Львів, 1913. — С.120.

7 Енциклопедія українознавства. — К., 1995. — Т.2. — С.425.

8 История Украинской ССР. — С.418.

9 Літопис руський. — С.395.

10 Там само.

11 Там само.

12 Енциклопедія українознавства. — Т.2. — С.425.

13 Літопис руський. — С.398.

14 Там само.

15 Історія України в документах і матеріалах. — К., 1939. — Т.1. — С.195.

16 Пак Н. Некоторые исторические замечания к летописной «Повести о Михаиле Черниговском» // Литература Древней Руси. Сборник научных трудов. — М., 1981. — С.59.

17 Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. — Л., 1937. — С.165.

18 Там само; Літопис руський. — С.398.

19 Літопис руський. — С.399.

20 Там само. — С.400.

21 Костомаров М. Галерея портретів. — К., 1993. — С.63.

22 Літопис руський. — С.399.

23 Там само.

24 Пак Н. Некоторые исторические замечания к летописной «Повести о Михаиле Черниговском». — С.59.

25 Карамзин Н. История государства Российского. — СПб., 1892. — Т.IV. — Примечания. — С.11.

## РОЗДІЛ VI

### ВИКЛИК ОРДІ

1 Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. — Л., 1937. — С.168.

2 Там само.

3 Гумилев Л. Апокрифический диалог // Нева. — 1988. — №4. — С.197.

4 ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т.7. — С.153.

5 Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т.1. — С.188.

6 Літопис руський. — К., 1989. — С.399.

7 Каргалов В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. — М., 1967. — С.155.

8 Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. — К., 1972. — С.91.

9 Карамзин Н. История государства Российского. — СПб., 1830. — Т.IV. — С.36.

10 Літопис руський. — С.405.

- 11 Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето благодати 1253 // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — М., 1957. — С.105.
- 12 Памятники литературы древней Руси. XIII век. — М., 1981. — С.229.
- 13 Там само. — С.231.
- 14 Сказание о святых мучениках, Михаиле князе Черниговском и Феодоре, боярине его, от нечестивого Батыя пострадавших. — М., 1852. — С.7.
- 15 Стависький В. До питання про початок культу благовірного князя Михайла Чернігівського та боярина його Федора // 1000 років Чернігівській єпархії. — Чернігів, 1992. — С.71.
- 16 Там само.
- 17 Зотов Р. О Черниговских князях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. — СПб., 1892. — С.230.
- 18 Гумилев Л. Апокрифический диалог // Нева. — 1988. — №3. — С.204.
- 19 Иванчин-Писарев Н. Михаил, великий князь Киево-Черниговский и боярин его Феодор. — М., 1839. — С.23.
- 20 Полубояринова М. Русские люди в Золотой Орде. — М., 1978. — С.9.
- 21 Там само.
- 22 Там само. — С.10.
- 23 Літопис руський. — С.405—406.
- 24 Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — М., 1957. — С.29.
- 25 Каргалов В. Народ-богатырь. — М., 1971. — С.99.
- 26 Аннинский С. Известия венгерских миссионеров XIII—XIV в.в. о татарах и Восточной Европе. // Исторический архив. — 1940. — №3. — С.87.
- 27 Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — С.55—56.
- 28 Там само. — С.29.
- 29 Там само.
- 30 Пак Н. Некоторые исторические замечания к летописной «Повести о Михаиле Черниговском» // Литература Древней Руси. Сборник научных трудов. — М., 1981. — С.61.

- 31 Там само.
- 32 Там само.
- 33 ПСРЛ. — СПб., 1851. — Т.5. — С.184.
- 34 Там само.
- 35 Там само.
- 36 Там само. — С.185.
- 37 Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1915. — Кн.3. — С.111; Пушкарёва Н. Женщины Древней Руси. — М., 1989. — С.41.
- 38 ПСРЛ. — Т.5. — С.184.
- 39 Студьёнова Л. З історії Чернігівської єпархії (бібліографічний покажчик). — Чернігів, 1993. — С.25 (234).
- 40 Гумилевский Ф. Св. князь Михаил Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1864. — 1 августа. — С.434.
- 41 Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты. — С.118.
- 42 Там само. — С.115.
- 43 Карамзин Н. История государства Российского. — М., 1991. — Т.III. — С.643.
- 44 ПСРЛ. — М., 1962. — Т.I. — С.457.
- 45 Там само. — С.548.
- 46 Дмитриев Л. Сказание о убиении в орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора // Словарь книжников и книжности Древней Руси, XI — первая половина XIV в. — Ленинград, 1987. — Вып.I. — С.414.
- 47 Макаренко М. Черниговский Спас. Археологічні досліді року 1923. — К., 1929. — С.61.
- 48 Чернигов. — Чернигов, 1863. — С.6.
- 49 Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1864. — 1 августа. — С.437—438.
- 50 Там само. — С.438.

51 ПСРЛ. — Т.5. — С.184.

52 ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — С.795.

53 ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т.7. — С.155.

## Розділ VII

### **ЗМІНА ОРДИНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ**

1 Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т.І. — С.186.

2 Багалій Д. Нарис історії України. — К., 1994. — С.254.

3 Борисов Н. Церковные деятели средневековой Руси XIII—XVII в.в. — М., 1988. — С.18.

4 Там само.

5 Каргалов В. Монголо-татарское нашествие на Руси. XIII век. — М., 1966. — С.74.

6 Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. — Чернигов, 1852. — С.20.

7 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С.87.

8 Демков М. Краткая история Черниговской земли до XIX века // Календарь Черниговской губернии на 1886 год. — Чернигов, 1885. — С.73.

9 Бережной М. К истории Спасского собора. — М., 1911. — С.11.

10 Киевский синопсис. — К., 1823. — С.87—88.

11 Кусков В. История древнерусской литературы. — М., 1989. — С.132.

12 История Киева. — К., 1982. — Т.1. — С.196; История русской литературы XI—XIII веков. — М., 1983. — С.29.

13 Толочко П. Древняя Русь. — 1987. — С.177.

14 Ярыгин А. Былое Черниговской земли. — Чернигов, 1898. — С.116;  
Лісовий Г. Святі мученики та сповідники Михаїл і Феодор Чернігівські // Житіє святих Михаїла, князя Чернігівського та боярина его Феодора. — Чернігів, 1992. — С.11.

15 Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. — М., 1957. — С.29.

16 Полубояринова М. Русские люди в Золотой Орде. — М., 1978. — С.24.

17 ПСРЛ. — М., 1962. — Т.1. — С.471.



- 18 Полубояринова М. Русские люди в Золотой Орде. — С.24.
- 19 Русское православие: веки истории. — М., 1989.
- 20 Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т.III. — С.297.
- 21 Памятники литературы древней Руси. XIII век. — М., 1981. — С.233.
- 22 Історія християнської церкви на Україні (релігієзнавчий довідниковий нарис). — К., 1992. — С.23.
- 23 Белов А. Святые без нимбов. — М., 1983. — С.113—114.
- 24 ПСРЛ. — СПб., 1851. — Т.5. — С.182.
- 25 Дмитриев Л. Литература первых лет монголо-татарского ига. 1237 год — конец XIII века // История русской литературы. — Л., 1980. — Т.1. — С.115.

## Розділ VIII

### **МУЧЕНИКИ «НА СЛУЖБІ» В ІВАНА ГРОЗНОГО**

- 1 Памятники литературы Древней Руси. XIII век. — М., 1981. — С.563; Хорошев А. Политическая история русской канонизации (XI—XVI в.в.). — М., 1986. — С.83.
- 2 Павленко С. Не просто Марія, а княжна, княгиня і перша письменниця Київської Русі // Голос України. — 1996. — 8 червня.
- 3 Лихачев Д. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М., 1947. — С.282.
- 4 Присьолков М. Південно-руське літописання в стародавньому суздальському літописанні XII—XIII в.в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — К., 1927. — С.456.
- 5 Кайдаш С. Сила слабых. Женщины в истории России (XI—XIX в.в.). — М., 1989. — С.42—43.
- 6 Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты // Чтение в императорском обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете. — 1915. — Кн.3. — С.110.
- 7 Там само. — С.111.
- 8 Там само. — С.111.

- 9 Татищев В. История российская, — М.—Л., 1965. — Т.5. — С.49; История русской литературы X—XVII веков. — М., 1980. — С.177.
- 10 Хорошев А. Политическая история русской канонизации (XI—XVI в.в.). — С.78.
- 11 Лихачев Д. Великий путь. Становление русской литературы XI—XVII веков. — М., 1987. — С.81.
- 12 Там само. — С.80.
- 13 Дмитриев Л. Сказание о убиении в орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI — первая половина XIV в. — Л., 1987. — Вып.1. — С.414.
- 15 Там само.
- 16 Дмитриев Л. Сюжетное повествование в житейских памятниках конца XIII—XV в. // Истоки русской беллетристики. — Л., 1970. — С.215.
- 17 Яблонский В. Пахомий Серб и его агиографические писания. — СПб., 1908. — С.12.
- 18 Ключевский В. Древнерусские жития святых как исторический источник. — М., 1871. — С.128.
- 19 Там само. — С.147.
- 20 Гордиенко Н. Новые православные святые. — К., 1991. — С.25.
- 21 Хорошев А. Политическая история русской канонизации (XI—XVI в.в.). — С.172.
- 22 Грицай М., Микитась В., Шолом Ф. Давня українська література. — К., 1978. — С.107.
- 23 Аркас М. Історія України-Русі. — СПб., 1908. — С.131.
- 24 Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. — К., 1972. — С.92.
- 25 Барсуков Н. Источники русской агиографии. — СПб., 1882. — С.374—375.
- 26 Иванчин-Писарев Н. Михаил, великий князь Киево-Черниговский и боярин его Феодор. — М., 1893. — С.42.
- 27 Барсуков Н. Источники русской агиографии. — С.375.
- 28 Иванчин-Писарев Н. Михаил, великий князь Киево-Черниговский и боярин его Феодор. — С.42.

29 Там само. — С.44.

30 Там само. — С.42.

31 Филимонов Г. Иконописный подлинник Новгородской редакции по софийскому списку конца XVI века. — М., 1873. — С.20—21.

32 Иванчин-Писарев Н. Михаил, великий князь Киево-Черниговский и боярин его Феодор. — С.45—46.

33 Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. — Чернигов, 1852. — С.59.

34 Ефимов А. Храм во имя святых мучеников Великого Князя Михаила и боярина его Феодора, Черниговских Чудотворцев, при Черниговской Духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — Часть неофициальная. — 1995. — №21. — 1 ноября. — С.714.

35 Там само. — С.715.

36 Чепурний В. Терниста дорога до рідного храму // Сіверянський літопис. — 1995. — №5. — С.74.

## Розділ IX

### **НАЩАДКИ МИХАЙЛА ВСЕВОЛОДОВИЧА**

1 Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. — К., 1911. — С.49.

2 Белов А. Святые без нимбов. — М., 1983. — С.166.

3 Житие преподобной княжны Ефросиньи Суздальской. — Владимир, 1879. Житие и жизнь благоверной великой княжны Евфросинии суздальской. — СПб., 1888. — С.67.

4 Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1086—1796). — СПб., 1890. — С.23.

5 Колобанов В. Суздальская агиография: традиционность и эволюция // Литература Древней Руси. Сборник научных трудов. — М., 1981. — С.82.

6 Хорошев А. Политическая история русской канонизации (XI—XVI в.в.). — М., 1986. — С.185.

7 Чернигов. — Чернигов, 1863. — С.43.

8 Памятники древнерусской церковно-учительской литературы. — СПб., 1896.  
— Выпуск второй. — С.173.

9 Павленко С. Не просто Марія, а княжна, княгиня і перша письменниця Київської Русі // Голос України. — 1996. — 8 червня.

10 Полубояринова М. Русские люди в Золотой Орде. — М., 1978. — С.12.

11 Феннел Д. Кризис Средневековой Руси. 1200—1304. — М., 1989. — С.282.

12 Борисов Н. Церковные деятели средневековой Руси XIII—XVII в.в. — М., 1988. — С.22.

13 Полубояринова М. Русские люди в Золотой Орде. — С.12.

14 Там само.

15 Борисов Н. Церковные деятели средневековой Руси XIII—XVII в.в. — С.22.

16 Кайдаш С. Сила слабых. Женщины в истории России (XI—XIX в.в.). — М., 1989. — С.36.

17 О русском князе Ростиславе, отце чешской королевы Кунгуты, и роде его. Критическое исследование Франца Палацкого, перевод с чешского О.Бодянского // Чтение в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1846. — №3. — С.12.

18 Літопис руський. — К., 1989. — С.400.

19 Зотов Р. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время, — СПб., 1892. — С.105—106.

20 Там само. — С.230.

21 Там само. — С. 230.

22 (Гумилевский) Филарет. Русские святые, чтимые всею церковью или местночтимые, — Чернигов. — 1865. — Часть I. — С.100 (сентябрь); Филарет, Русские святые, чтимые всею церковью или местно. — СПб., 1882. — Вып.I. — С.100.

## З М І С Т

Вступ .....	3
Розділ I 3 роду Ольговичів.....	6
Розділ II Справедливий князь .....	12
Розділ III Володар Києва, Галича й Чернігова.....	22
Розділ IV Непочутий голос .....	28
Розділ V Без влади.....	39
Розділ V Виклик Орді .....	42
Розділ VII Зміна ординської політики.....	52
Розділ VIII Мученики «на службі» в Івана Грозного.....	56
Розділ IX Нашадки Михайла Всеволодовича .....	64
Джерела та література .....	67